

Het schuldgevoel achter het moeten kiezen

Masterthesis

Kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek tijdens speltherapie helpen omgaan met schuldgevoelens welke ontstaan vanuit loyaliteitsconflicten.

Master Speltherapie

N. van der Veer – Boersen

Mei 2023

Het schuldgevoel achter het moeten kiezen

*'Dat ik van mijn vader hou, doet mijn moeder soms verdriet.
En dat ik van mijn moeder hou, dat weet mijn vader niet'.*

- Willem Wilmink

Voorwoord

Deze tekst is vanwege vertrouwelijke aard verwijderd.
Personen of organisaties in deze Masterthesis zijn geanonimiseerd.

N. A. (Nelleke) van der Veer – Boersen

Abstract

Children of parents with divorce problems may have to deal with loyalty conflicts. Because of their existential loyalty, which comes from birth, they want to remain loyal to both parents (Boszormenyi-Nagy & Spark, 2014). Children feel guilty when they have to choose (often indirectly) (Pedro-Carroll, 2017). There appears to be little scientifically substantiated literature on this subject. This study answers the question of what characterizes the effectiveness of play therapy intervention techniques to help children deal with feelings of guilt that arise from loyalty conflicts. This concerns children aged four to eight years of parents with divorce problems. Knowledge gained from the literature study has been tested in practice. Two files were analysed, and semi-structured interviews were conducted among eight play therapists. This research shows that play therapists mainly find feelings of guilt in children of parents with divorce problems in the following instances: the struggle to make choices, expressing themselves, low self-esteem, chaotic play and controlling behaviour. The intervention techniques 'phrasing', 'stimulating' and 'offering counterplay' are used for this. Play therapists indicate that the key to the effectiveness of the intervention techniques is that children can tell their story and receive acknowledgement for this, which increases their self-esteem. Their story and emotions are experienced thoroughly, which ensures order in the chaos. They also learn to look at the situation from different perspectives and to deal with it. Good cooperation between play therapists and parents is important for the success of the Play therapy.

Keywords: feelings of guilt - conflict of loyalty - divorce problems - play therapy - intervention techniques

Samenvatting

Kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek kunnen te maken hebben met loyaliteitsconflicten. Vanwege hun existentiële loyaliteit, die door de geboorte ontstaat, willen ze loyaal blijven aan beide ouders (Boszormenyi-Nagy & Spark, 2014). Kinderen voelen zich schuldig wanneer ze (vaak indirect) moeten kiezen (Pedro-Carroll, 2017). Er blijkt weinig wetenschappelijk onderbouwde literatuur te zijn omtrent dit onderwerp. Dit onderzoek geeft antwoord op de vraag wat het kenmerkende is van de werkzaamheid van interventietechnieken van speltherapie om kinderen te helpen in het omgaan met gevoelens van schuld welke vanuit loyaliteitsconflicten zijn ontstaan. Hierbij gaat het om kinderen van vier tot acht jaar van ouders met echtscheidingsproblematiek. Opgedane kennis vanuit de literatuurstudie is getoetst in de praktijk. Hierbij zijn twee dossiers geanalyseerd en semigestructureerde interviews afgenomen onder acht speltherapeuten. Uit dit onderzoek blijkt dat speltherapeuten vooral schuldgevoelens bij kinderen signaleren in het moeilijk kunnen kiezen en uiten, weinig zelfvertrouwen hebben, chaotisch spel en controlerend gedrag. Hierbij worden de interventietechnieken 'verwoorden', 'stimuleren' en 'tegenspel bieden' ingezet. Speltherapeuten geven aan dat het kenmerkende van de werkzaamheid van de interventietechnieken is dat kinderen hun verhaal kwijt kunnen en hiervoor erkenning krijgen wat hun zelfvertrouwen vergroot. Hun verhaal en emoties worden doorleefd wat ervoor zorgt dat er orde in de chaos komt. Ook leren ze vanuit verschillende perspectieven naar de situatie te kijken en hiermee om te gaan. Een goede samenwerking tussen speltherapeuten en ouders is van belang om de therapie te laten slagen.

Kernwoorden: schuldgevoelens - loyaliteitsconflict – echtscheidingsproblematiek - speltherapie – interventietechnieken

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Abstract	4
Samenvatting.....	5
Inhoudsopgave	6
1. Inleiding	9
1.1 Aanleiding.....	9
1.1.1 Breed-maatschappelijke relevantie.....	9
1.1.2 Wetenschappelijke relevantie.....	10
1.1.3 Praktijkrelevantie	10
1.1.4 Probleem- en doelstelling	11
1.2 Centrale onderzoeksvraag.....	11
2. Theoretisch kader.....	12
2.1 Inleiding	12
2.2 Doelgroep	12
2.3 Gevolgen van scheiding bij kinderen van vier tot acht jaar	12
2.4 Loyaliteit(sconflicten)	12
2.4.1 Schuldgevoelens in relatie tot loyaliteitsconflicten	13
2.4.2 Omgaan met schuldgevoelens	13
2.5 Speltherapie	13
2.5.1 Vier bouwstenen	14
2.5.2 Speltherapeutische interventietechnieken.....	14
2.6 Beschikbare methoden.....	15
2.7 Onderzoeksvraag.....	17
3. Onderzoeksmethoden.....	18
3.1 Inleiding	18
3.2 Kwalitatief onderzoek.....	18
3.3 Dataverzameling.....	18
3.3.1 Dataverzameling semigestructureerd interview.....	18
3.3.2 Dataverzameling dossieronderzoek	19
3.4 Data-analyse	19
3.4.1 Data-analyse semigestructureerd interview	19
3.4.2 Data-analyse dossieronderzoek	19
3.5 Validiteit en betrouwbaarheid	20
3.6 Ethische verantwoording	20
4. Resultaten en bevindingen.....	22

4.1	Inleiding	22
4.2	Resultaten deelvraag 1	22
4.2.1	Schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit	22
4.2.2	Deelconclusie deelvraag 1	23
4.3	Resultaten deelvraag 2	24
4.3.1	Toe te passen interventietechnieken bij kinderen met schuldgevoelens	24
4.3.2	Deelconclusie deelvraag 2	25
4.4	Resultaten deelvraag 3	27
4.4.1	Kenmerkende van de werkzaamheid van interventietechnieken	27
4.4.2	Voorwaarden voor het slagen van speltherapie aan deze doelgroep	28
4.4.3	Deelconclusie deelvraag 3	29
5.	Conclusie	31
5.1	Inleiding	31
5.2	Conclusie	31
6.	Discussie	33
6.1	Inleiding	33
6.2	Inhoudelijke discussie	33
6.3	Methodologische discussie	34
6.4	Aanbevelingen voor de praktijk	34
6.5	Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	34
	Bibliografie	36
	Bijlage A: Interviewleidraad semigestructureerd interview	40
	Onderzoeksvragen	40
	Deelvragen	40
	Doel	40
	Topiclijst	40
	Bijlage B: Kernlabelschema	43
	Kernlabelschema deelvraag 1	43
	Kernlabelschema deelvraag 2	44
	Kernlabelschema deelvraag 3	47
	Bijlage C: Informed consent	49
	Toestemmingsformulier Speltherapeut (interview)	49
	Toelichting onderzoek (interviews)	50
	Verklaring onderzoeker	50
	Toestemmingsformulier ouder(s) (dossieronderzoek)	51
	Toelichting onderzoek (dossieronderzoek)	52
	Verklaring onderzoeker	52
	Toestemmingsformulier Speltherapeut (dossieronderzoek)	53

Toelichting onderzoek (dossieronderzoek)	54
Verklaring onderzoeker	54
Bijlage D: Inhoudsopgave Bronnenboek	55

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Gisteren liep ik naar mijn slaapkamer en ineens hoorde ik papa en mama ruzie maken. Ik had mijn bord niet leeggegeten bij het avondeten. Hadden ze ruzie om mij...?

Ik vertelde pas aan papa hoe leuk het was met mama. Het leek alsof hij me niet hoorde. Ik voelde me schuldig, was hij nu verdrietig omdat ik het bij mama leuk had? Ik wil dat papa blij is en mama ook! Ik hoor vaak dat ze gemene dingen over elkaar zeggen en zie dat ze elkaar negeren waar ik bij ben. Het is moeilijk om van één van beiden te houden, als dat van de ander niet mag. Ik zeg dan maar niks over hoe leuk het weekend bij papa was...

Voor veel kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek ¹ is een soortgelijke emotionele strijd dagelijkse kost. Vanuit dit soort loyaliteitsconflicten kunnen gevoelens van schuld de kop op steken (Pedro-Carroll, 2017). Het is zaak om deze kinderen te leren hoe ze met dergelijke gevoelens om kunnen gaan. Hier zal dit onderzoek op toegespitst zijn. In deze inleiding wordt de relevantie en het doel van dit onderzoek beschreven.

1.1.1 Breed-maatschappelijke relevantie

Jaarlijks zijn er in Nederland ongeveer 70.000 thuiswonende kinderen betrokken bij een (echt)scheiding (Rouvoet, 2018). Voor velen is deze gebeurtenis een onverwachte, overweldigende en ongewenste situatie met onzekerheid en verdriet. Ten opzichte van kinderen in intacte gezinnen lopen kinderen van gescheiden ouders een verhoogd risico op gedrags- en (psycho)sociale problemen. Amato (2014) heeft vanuit verschillende internationale onderzoeken de negatieve gevolgen van echtscheiding op kinderen in kaart gebracht. Hieruit komen internaliserende problemen naar voren zoals slapeloosheid, depressieve gevoelens, een lager zelfbeeld, zelfmoordgedachten en concentratieproblemen. Hiernaast komen er externaliserende problemen naar voren zoals lagere schoolresultaten, opstandig gedrag, drugsgebruik, agressief gedrag en meer moeite met het aangaan en onderhouden van sociale relaties. Tijdens en na de echtscheiding van ouders kan er sprake zijn van parentificatie waarbij het kind de zorgende ouderrol op zich neemt (Aelen et al., 2013; Amato & Afifi, 2006; Peris et al., 2008; Spruijt, 2007; Spruijt & Kormos, 2014; Van der Valk et al., 2020). Deze problemen kunnen uiteindelijk leiden tot onder andere oudervervreemding, een lager opleidingsniveau en jeugdcriminaliteit. Ook kan er sprake zijn van intergenerationele overdracht waarbij kinderen van gescheiden ouders zelf ook een echtscheiding meemaken (Amato, 2014; Fischer & De Graaf, 2001; Spruijt & Kormos, 2014).

Volgens Driesen (2012) is er wanneer er sprake is van echtscheidingsproblematiek bij ouders, voortdurend kans op loyaliteitsconflicten bij het kind. Het loyaliteitsconflict belast het kind met schuldgevoelens, het kind kan immers niet kiezen tussen beide ouders terwijl dit vaak wel (in)direct gevraagd wordt (Pedro-Carroll, 2017).

Schuldgevoel is een positieve emotie welke ons vertelt dat we over een morele grens zijn gegaan. We hebben, in eigen beleving, de ander tekort gedaan. Schuldgevoel zorgt ervoor dat mensen rekening houden met elkaar (Van der Heiden, 2001). Vanuit onderzoek is gebleken dat schuldgevoelens in specifieke overtredingssituaties niet problematisch zijn (Cândeia & Szentagotai-Tătar, 2018; Muris et al., 2015). Zij zijn functioneel en bevorderen zelfs sociaal geaccepteerd gedrag. Schuldgevoelens in tegenstrijdige situaties waarbij iemand zich vaak schuldig voelt waarin andere mensen dit niet of minder

¹ Met echtscheidingsproblematiek wordt bedoeld: het niet kunnen hervinden van evenwicht tijdens en/of na de echtscheiding.

voelen, zijn echter wel problematisch. Achter deze schuldgevoelens zitten vaak disfunctionele denkpatronen zoals onvolledige voorkennis van de situatie, foutieve interpretaties van de situatie en het idee verantwoordelijk te zijn voor (het ontstaan van) de situatie (Van der Heiden, 2001). De gevolgen van schuldgevoelens bij kinderen van gescheiden ouders zijn met name depressieve gevoelens en een laag zelfbeeld (Pedro-Carroll, 2017; Spruijt & Kormos, 2014; Teyber, 2011). Uit onderzoek van Significant Public (2022) blijkt dat kinderen van gescheiden ouders bij alle vormen van jeugdhulp oververtegenwoordigd zijn. Bij jeugdhulp zonder verblijf is het aandeel van kinderen van gescheiden ouders twee keer zo hoog als het aandeel van kinderen waarvan de ouders niet gescheiden zijn.

Er zijn cognitieve behandelmethoden om disfunctionele schuldgevoelens aan te pakken. Deze cognitieve methoden zoals 'rationeel-emotioneel rollenspel' en 'imaginatie met rescripting' helpen in het bijstellen van disfunctionele denkpatronen en worden toegepast bij volwassenen (Van der Heiden, 2001). Kinderen tussen de vier en acht jaar zijn cognitief nog niet in staat om woorden te geven aan wat zij voelen en denken. Bij speltherapie kunnen kinderen zich uiten in hun eigen taal, door middel van spel (Bartelink, 2012; Haster-de Koeijer & Veldman-Broeke, 2020; Landreth, 2012). Dit maakt speltherapie een geschikte behandelvorm om kinderen te helpen in het omgaan met schuldgevoelens.

1.1.2 Wetenschappelijke relevantie

Speltherapie is een niet-directieve behandelvorm en wordt op grote schaal bewust toegepast door speltherapeuten (Brunsman & Kluijn-Haster, 2019). Toch is er nog weinig evidence-based onderzoek gedaan naar de werkzame factoren van speltherapie (Bartelink, 2012). Er zijn een aantal interventiestudies gedaan die de effectiviteit van speltherapie bewijzen (Bratton et al., 2005; Jensen et al., 2017; Shrinivasa et al., 2019). Deze worden echter aangevochten vanwege de toegepaste methodologie en de generaliseerbaarheid van de studies. De resultaten zijn namelijk veelal gebaseerd op de ervaring van therapeuten. Er is geen vergelijking gemaakt met andere therapeutische interventies dan speltherapie wat de generaliseerbaarheid van de onderzoeken beperkt (Shrinivasa et al., 2019). Er is nauwelijks onderbouwde literatuur te vinden over wat de werkzaamheid van de interventietechnieken van speltherapie kenmerkt om kinderen van gescheiden ouders te kunnen helpen in het omgaan met gevoelens van schuld. Het behoeft daarom aandacht om dit te onderzoeken. Er zijn een aantal directieve methoden welke bij kinderen worden toegepast die wetenschappelijk bewezen effectief zijn in het aanleren van vaardigheden met betrekking tot het omgaan met schuldgevoelens. Kinderen leren bijvoorbeeld omgaan met schuldgevoelens ten aanzien van een scheiding in de programma's Dappere Dino's, KIES en IJES (Nederlands Jeugdinstituut, 2022; Pelleboer-Gunnink et al., 2015). Kinderen kunnen deelnemen aan deze programma's wanneer ze tussen de zes en twaalf jaar oud zijn. Deze programma's zijn echter niet voor alle kinderen geschikt omdat veel kinderen tussen de vier en de acht jaar nog over onvoldoende woordenschat beschikken om zich te kunnen uiten via taal. Om deze reden sluit speltherapie mooi aan bij kinderen, aangezien kinderen zich bij speltherapie uiten via spel en geen woorden nodig hebben (Landreth, 2012).

1.1.3 Praktijkrelevantie

Dit onderzoek wordt uitgevoerd in nauw overleg met mijn opdrachtgever, een maatschappelijke hulpverleningsorganisatie. Deze biedt verschillende therapieën waaronder speltherapie. Voor hen is onderzoek gewenst naar de werkzame interventietechnieken van speltherapie bij kinderen in echtscheidingssituaties, omdat ze hier veel mee te maken hebben. Hierbij komen ze veel kinderen tegen die worstelen met gevoelens van schuld. Ze passen verschillende interventietechnieken toe, maar weten niet welke interventietechnieken er nu specifiek voor zorgen dat kinderen leren omgaan met deze complexe gevoelens. Dit geeft aanleiding tot het doen van dit onderzoek, waarbij de focus gelegd zal worden op de kenmerken van de werkzaamheid van interventietechnieken van speltherapie aan kinderen van 4 tot 8 jaar. Hierbij gaat het om kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek welke te maken hebben met schuldgevoelens welke vanuit loyaliteitsconflicten ontstaan. De beantwoording van de onderzoeksvraag zal, naast dat het relevant is voor de maatschappelijke

hulpverleningsorganisatie, bijdragen aan de verbetering en ontwikkeling van het beroep van de speltherapeut en hierbij de Jeugdzorg (Van Yperen et al., 2017).

1.1.4 Probleem- en doelstelling

Het is onduidelijk wat de werkzaamheid van interventietechnieken van speltherapie kenmerkt bij kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek die kampen met gevoelens van schuld in relatie tot loyaliteit (Spruijt & Kormos, 2014; Teyber, 2011). Wanneer kinderen weten hoe ze hiermee kunnen omgaan, zullen ze minder kans hebben op het ontwikkelen van gedrags- en (psycho)sociale problemen welke kunnen leiden tot onder andere oudervervreemding, een lager opleidingsniveau, jeugdcriminaliteit en herhaling van echtscheiding bij henzelf (Amato, 2014, Fischer & De Graaf, 2001; Spruijt & Kormos, 2014). Kinderen in de leeftijd van vier tot acht jaar zitten in de ontwikkelingsfase waarbij er sprake kan zijn van ontwikkeling van schuldgevoelens en loyaliteitsproblemen (De Munter, 2012). Ook zijn kinderen in deze leeftijd cognitief vaak nog niet in staat om zich verbaal te uiten over schuldgevoelens (Haster-de Koeijer & Veldman-Broeke, 2020; Landreth, 2012). Om deze redenen is ervoor gekozen om de leeftijd van vier tot acht jaar aan te houden binnen dit onderzoek.

Het doel van dit onderzoek is het verkrijgen van kennis en inzicht over wat kenmerkend is aan de werkzaamheid van interventietechnieken bij speltherapie aan kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek waarbij sprake is van schuldgevoelens. Hierbij gaat het om schuldgevoelens welke vanuit loyaliteitsconflicten kunnen ontstaan (Driesen, 2012). Door zicht te krijgen op de kenmerken van de werkzame interventietechnieken kunnen speltherapeuten deze integreren in hun behandeling.

1.2 Centrale onderzoeksvraag

De centrale onderzoeksvraag die uit voorgaande probleem- en doelstelling voortvloeit is als volgt:

“Wat kenmerkt de werkzaamheid van interventietechnieken binnen de speltherapie om kinderen (4-8 jaar) van ouders met echtscheidingsproblematiek te kunnen helpen in het omgaan met gevoelens van schuld in relatie tot loyaliteit?”

2. Theoretisch kader

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt allereerst de doelgroep van het onderzoek beschreven en de gevolgen van echtscheiding voor deze doelgroep. Tevens wordt er ingegaan op de kernbegrippen loyaliteit en schuldgevoelens. Hiernaast worden de belangrijkste interventietechnieken van speltherapie beschreven. Tot slot worden de hoofd- en deelvragen gesteld.

2.2 Doelgroep

Speltherapie wordt vooral ingezet bij kinderen in de leeftijd van vier tot twaalf jaar oud. In deze leeftijd uiten kinderen zich namelijk op de meest natuurlijke manier via spel (Landreth, 2012). De vraag vanuit de opdrachtgever voor dit onderzoek is gericht op kinderen waarbij sprake is van schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit ten aanzien van de echtscheidingsproblematiek van hun ouders. Omwille van twee redenen is er gekozen om de doelgroep in dit onderzoek af te bakenen naar kinderen in de leeftijd van vier tot acht jaar oud. Allereerst beschikken kinderen tussen de vier tot acht jaar nog niet over voldoende verbale vaardigheden om zich via woorden te uiten (Haster-de Koeijer & Veldman-Broeke, 2020; Landreth, 2012). Ten tweede kan er bij kinderen van vier tot acht jaar sprake zijn van de ontwikkeling van schuldgevoelens en loyaliteitsproblemen vanwege de ontwikkelingsfase waar ze in zitten (De Munter, 2012). In de volgende paragraaf wordt dieper ingegaan op de ontwikkelingsfase waar kinderen van vier tot acht jaar in zitten.

2.3 Gevolgen van scheiding bij kinderen van vier tot acht jaar

Kleuters denken egocentrisch, ze zien zichzelf als het centrum van de wereld. Ze denken dat ze invloed hebben op alles wat er gebeurt, hierdoor zijn ze geneigd de schuld van een scheiding bij zichzelf te leggen (Berben, 2020; Driesen, 2012). Hiernaast maken ze geen onderscheid tussen realiteit en fantasie, er is sprake van het zogenaamde 'magisch denken'. Dit maakt dat ze ervan overtuigd kunnen zijn dat wanneer ze heel lief zijn, papa en mama weer bij elkaar komen. Wanneer er sprake is van scheiding zorgt dit bij kleuters voor verwarring en tegenstrijdige emoties. Ze zijn vooral boos dat ouders niet zorgen dat ze samenblijven want dat is wat ze willen (Van Eyken & Wiewauters, 2014).

Het egocentrisch denken en magisch denken verandert rond de leeftijd van zes jaar naar het concreet logisch denken. Kinderen in de basisschoolleeftijd begrijpen wanneer een ruzie met hen verband houdt of niet en dat de scheiding niks met hen te maken heeft. Toch zijn kinderen in deze leeftijd nog niet in staat om zich voor ruzies en spanningen af te sluiten. Ze worden angstig en verdrietig. Wanneer kinderen onder druk komen te staan vertonen ze regressief gedrag (Verhulst, 2010). Hierbij gaat het onder andere om het terugvallen in de fantasie (*'papa komt morgen weer terug'*) en het magisch denken (*'ik wilde dat papa wegging toen hij boos was en nu is hij echt weg'*) (Teyber, 2011). Het terugvallen in de fantasie is tegelijk een overlevingsstrategie van het kind. Het is te heftig voor het kind dat het gezin uit elkaar valt, daarom 'overleven' ze door zichzelf iets wijs te maken met herenigingsfantasieën (Van Eyken & Wiewauters, 2014).

2.4 Loyaliteit(sconflicten)

Wanneer ouders niet meer bij elkaar wonen kan er bij kinderen van vier tot acht jaar sprake zijn van gebrekkige identificatie met één van de ouders en soms ook overmatige compensatie van intimiteit met één van de ouders. Dit kan bij kinderen in de voornoemde leeftijdsgroep de autonomie- en beginnende identiteitsontwikkeling in de weg staan en loyaliteitsproblemen veroorzaken (Michielsens et al., 2001; Nederlands Jeugdinstituut, 2022). Loyaliteit wordt door Van Dale gedefinieerd als 'trouw zijn' (De Groot, 2022). Haidt (2021) spreekt van het zich bewust zijn van plichten ten opzichte van de ander. Wanneer een kind niet meer kan voldoen aan het loyaal zijn richting de ene ouder, omdat het (in)direct moet kiezen voor de andere ouder dan is er sprake van een loyaliteitsconflict. Er zijn twee soorten

loyaliteit. De eerste is de existentiële loyaliteit welke door de geboorte ontstaat. Deze zijnsloyaliteit, zoals Boszormenyi-Nagy & Spark (2014) dat noemen, is onverbreekbaar en niet te vervangen. Kinderen krijgen hun leven van hun ouders en hiermee ontstaat een band van rechten en verplichtingen, verdiensten en schulden. Wanneer deze band niet wenselijk is en als negatief wordt ervaren kan hij niet worden verbroken, maar wel worden ontkend. De tweede soort loyaliteit is de verworven loyaliteit. Deze groeit in relaties waar sprake is van zorg en betrokkenheid (2014). Wanneer ouders gaan scheiden kan de existentiële loyaliteit ernstig worden beschadigd. Kinderen willen geen kant kiezen maar voelen zich (in)direct gedwongen de kant te kiezen van één ouder. Uit omvangrijk onderzoek blijkt dat dit loyaliteitsconflict waar ze in belanden één van de aspecten is die het meest negatieve invloed heeft op het aanpassingsvermogen van kinderen tijdens en na de echtscheiding (Pedro-Carroll, 2017).

2.4.1 Schuldgevoelens in relatie tot loyaliteitsconflicten

Bij loyaliteitsconflicten is er sprake van een innerlijk conflict, kinderen willen loyaal blijven aan de ene ouder en aan de andere ouder. Hierbij voelen kinderen zich schuldig zodra ze 'partij' moeten kiezen voor één van beide ouders (Neuman & Romanowski, 2014). Ze moeten zich splitsen, moeten kiezen voor de ene ouder (soms maar in kleine dingen) terwijl ze zich loyaal voelen ten opzichte van beide ouders. Zo kunnen ze piekeren of ze de nieuwe vriend van mama wel aardig mogen vinden. Hierbij steken schuldgevoelens de kop op. Want mama zal het niet leuk vinden als ze voor papa kiezen en vice versa. Wanneer we over een schuldgevoel spreken, hebben we het over een gemoedstoestand waarbij een mens door het geweten geplaagd wordt met een onaangenaam gevoel over een wel of juist niet uitgevoerde daad. Vaak gaat het om een misplaatst gevoel van verantwoordelijkheid (Roodvoets, 2018).

2.4.2 Omgaan met schuldgevoelens

Kinderen gaan verschillend om met deze schuldgevoelens. Zo kan er sprake zijn van verdringen, negeren, rationaliseren en idealiseren. Intussen blijven de schuldgevoelens actief. Mogelijke gevolgen van deze schuldgevoelens zijn op de korte termijn emotionele spanningen, depressieve gevoelens, een laag zelfbeeld, angst om iets verkeerd te doen en een fundamenteel wantrouwen in relaties (Pedro-Carroll, 2017; Spruijt & Kormos, 2014; Teyber, 2011). Deze gedrags- en (psycho)sociale problemen kunnen op de lange termijn leiden tot oudervervreemding, een lager opleidingsniveau, jeugdcriminaliteit en het zelf meemaken van een echtscheiding (Driesen, 2011; Fischer & De Graaf, 2001; Haimi & Lerner, 2016; Spruijt & Kormos, 2014).

Kelly (2000) stelt dat deze negatieve gevolgen van echtscheiding al vaak vóór de scheiding aanwezig zijn. Een scheiding is namelijk geen losstaande gebeurtenis, maar een proces. Eén van de risicofactoren welke naar voren kwam vanuit tientallen studies zijn de verkeerde ideeën over het ontstaan van de scheiding, schuldgevoelens in het moeten kiezen tussen ouders en de neiging zichzelf de schuld te geven (Pedro-Carroll, 2017). Deze factoren geven een grote kans op het ontwikkelen gedrags- en (psycho)sociale problemen. Naar mijn idee is het daarom van belang dat kinderen niet alleen ná de scheiding worden geholpen om met eigen gevoelens en de gevolgen van de scheiding om te gaan, maar juist ook tijdens. Dit wordt bevestigd door De Munter (2012) en Pedro-Carroll (2017). Zij stellen dat wanneer er tijdens de scheiding hulp wordt geboden, de schade kan worden beperkt. Ook kunnen verkeerde aannames welke resulteren in schuldgevoelens en loyaliteitsconflicten worden voorkomen.

2.5 Speltherapie

Speltherapie is een vorm van psychotherapie aan kinderen. Het onderscheidt zich van andere psychotherapieën doordat het kind niet over verbale kwaliteiten hoeft te beschikken, de therapie wordt namelijk gegeven via spel. De speltherapeut volgt en begeleidt het kind in het proces van verwerken van ervaringen, experimenteren met gedrag en het uiten van gevoelens en wensen. Op deze manier wordt het kind in zijn/haar eigen taal op een ongedwongen manier verder geholpen. Er wordt namelijk aangesloten op daar waar het kind is in zijn/haar proces. Speltherapie heeft als doel dat het kind emotioneel en cognitief nieuwe inzichten opdoet (Axline & Carmichael, 1947; Landreth, 2012; NVVS, 2022).

2.5.1 Vier bouwstenen

De belangrijkste bouwstenen van speltherapie zijn volgens speltherapeuten (Axline, 1947; Brunsmann & Klein-Haster, 2019; Groothoff et al., 2010; Landreth, 2012 en Ray, 2011):

- De therapeutische relatie: hierbij gaat het om vertrouwen, veiligheid, duidelijkheid en betrouwbaarheid;
- Client-centered werken: van belang is het volgen van het kind, het kind de regie geven in het spel zodat het autonomie ervaart;
- Betrokkenheid van het systeem: ouders en/of verzorgers spelen een belangrijke rol en moeten daarom waar mogelijk betrokken worden in het therapeutische proces;
- Spel: door als therapeut woorden te geven aan wat gezien wordt in het spel (mentaliseren) voelt het kind zich begrepen en gesteund, zodat het steeds meer durft te exploreren.

Van deze vier bouwstenen noemen speltherapeuten de therapeutische relatie het fundament van de speltherapie (Brunsmann & Kluin-Haster, 2019).

2.5.2 Speltherapeutische interventietechnieken

Voorgenoemde bouwstenen zijn terug te vinden in de algemene werkzame interventietechnieken van de beeldcommunicatie. De beeldcommunicatie is een speltherapeutische methode die in de jaren '40 in Nederland is ontstaan. Binnen de speltherapie hebben de algemene werkzame interventietechnieken als doel dat kinderen zich gehoord en gesteund voelen, wat bijdraagt aan de verwerking van nare ervaringen (Hellendoorn, 2002). De therapeut kan helpen in het experimenteren met verschillend gedrag en reacties op gebeurtenissen, zodat het kind weet hoe het om kan gaan met gevoelens (Groothoff et al., 2010; Hellendoorn, 2002).

2.5.2.1 Verwoorden (bouwsteen 'spel')

Bij het verwoorden brengt de therapeut de gevoelens en gedachten van de 'spelpersonen' onder woorden. Ook is er sprake van begeleidend geluiden bij het spel zoals 'au!' of 'ooh'. Door te verwoorden kunnen gevoelens en gedachten worden versterkt of verzwakt. Hierdoor voelt het kind steun en begrip en zal het nog meer uit durven spelen.

2.5.2.2 Stimuleren (bouwsteen 'client-centered werken')

Bij het stimuleren is het van belang dat de speltherapeut de mogelijkheid biedt tot uitbreiding van het materiaal en/of de ruimte. De speltherapeut kan spelsuggesties aanbieden waarbij het kind gestimuleerd wordt in het spel. Hierbij is het van belang om de keuze en dus de regie hiervan bij het kind te laten waardoor het kind autonomie ervaart. Het spel wordt ook gestimuleerd doordat de speltherapeut het kind volgt en erkenning geeft voor datgene wat wordt uitgespeeld. Hiernaast laat de speltherapeut in zijn of haar therapeutische basishouding lichamelijke betrokkenheid zien. Hierdoor ervaart het kind dat het gezien en gehoord wordt.

2.5.2.3 Afremmen en ingrijpen (bouwsteen 'de therapeutische relatie')

Bij teveel materiaalgebruik en bij hak-op-de-tak spel is het van belang dat de therapeut het kind afremt. Grensoverschrijdend gedrag kan worden voorkomen door voorafgaand aan de therapeutische sessies duidelijke kaders te stellen. Deze kaders geven het kind veiligheid (Brunsmann & Klein-Haster, 2019). De therapeut kan hierbij bijvoorbeeld zeggen: *'Er gelden hier drie regels: we maken niets kapot...'* et cetera. Bij grensoverschrijdend gedrag moet er altijd worden ingegrepen. Deze duidelijkheid geeft het kind vertrouwen en veiligheid waardoor de therapeut als betrouwbaar wordt ervaren.

2.5.2.4 Tegenspel bieden (bouwsteen 'spel')

Tegenspel kan worden geboden door het kind te steunen in het spel. Dit kan worden gedaan door bijvoorbeeld non-verbaal de emoties van het kind te spiegelen (verdrietig, boos), door verbaal te hummen of door woorden te geven aan zijn of haar gevoelens en emoties: *'Ik word hier ook verdrietig van'*. Hiernaast kan er tegenspel geboden worden in het ombuigen van woorden en/of het spel. Door bijvoorbeeld cliëntgericht te vragen *'En als we nu eens hulp vragen aan de buurvrouw, wil jij dat doen?'*

leert het kind oplossingen te zoeken. Door woorden en/of spel om te buigen leert het kind op een andere manier naar de situatie te kijken (Groothoff et al., 2010). Wanneer een kind langere tijd de schuld op zich heeft genomen, is het volgens Bösörményi-Nagy & Spark (2014) van belang dat deze wordt ontschuldigd. Ontschuldigen leidt tot vernieuwing van vertrouwen, betrouwbaarheid, loyaliteit en een eerlijke balans (Onderwaater, 2018). In de speltherapie kan de therapeut het kind ontschuldigen door middel van tegenspel (Hellendoorn, 2002). Zo kan er bijvoorbeeld in de verhulling van het spel tegen een ander spelfiguur gezegd worden dat het niet zijn/haar schuld is wat er is gebeurd.

2.5.2.5 *Bouwsteen 'betrokkenheid van het systeem'*

Onder de bouwsteen 'betrokkenheid van het systeem' zijn geen speltherapeutische interventietechnieken te verdelen. Dat komt omdat de interventietechnieken gericht zijn op dat wat er in de spelkamer gebeurt. Bij speltherapie wordt 'betrokkenheid van het systeem' echter wel als belangrijke bouwsteen gezien (Haster-de Koeijer & Veldman-Broeke, 2020). In het geval van echtscheiding vinden ouders het erg moeilijk om met hun kind in gesprek te gaan over de echtscheiding. Kinderen krijgen niet altijd expliciet te horen dat ouders de keuze hebben gemaakt, dat de kinderen hier geen invloed op hebben gehad en hier geen schuld aan hebben (Gumina, 2009). Doordat kinderen dit niet expliciet horen weten ze vaak niet hoe en waarom ouders gaan scheiden en geven ze zichzelf de schuld. Zoals eerder beschreven is de kans dat dit gebeurt bij kinderen van 4 tot 8 jaar het grootst (Berben, 2020). Ouders dragen vaak (onbewust) ook bij aan het loyaliteitsconflict wat het kind ervaart (Driesen, 2012). Bij speltherapie worden ook ouders betrokken bij de therapie. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren door middel van (tussen)evaluatiegesprekken, maar ook door ouder-kind spelsessies (Booth & Jernberg, 2010). Binnen ouder-kind speltherapie leren zowel het kind als de ouder dat de beleving van dezelfde situatie waar ze inzitten kunnen en mogen verschillen en leren ze elkaars intentie te begrijpen (Brug & De Theije, 2015). Dit komt de relatie tussen ouder en kind ten goede.

2.6 Beschikbare methoden

Er zijn verschillende methoden opgericht voor kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek. De bekendste hiervan zijn onderstaande vier methoden. Deze zijn als goed onderbouwd opgenomen in de Databank Effectieve Jeugdinterventies (Nederlands Jeugdinstituut, 2022):

- Stoere Schildpadden: dit programma richt zich op kinderen van 4 tot 6 jaar. Het doel van de groepsessies is het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen na de scheiding van ouders;
- Dappere Dino's: dit programma heeft als doel dat er steun wordt ervaren van leeftijdsgenootjes van 6 tot 8 jaar die hetzelfde meemaken en het aanleren van probleemoplossende vaardigheden in het omgaan met gevoelens;
- KIES (Kinderen In Een Scheiding): dit is een methode waarbij kinderen van 7 tot 12 jaar in groepsessies de scheiding leren begrijpen en leren dat het niet hun schuld is (Spruijt & Kormos, 2014);
- IJES (Jij En Scheiden): dit brugproject is gericht op kinderen van 8 tot 12 jaar. Kinderen leren emoties herkennen en hiermee omgaan. Ook worden communicatieve vaardigheden geoefend. Ouders worden betrokken bij de groepsessies.

Vanuit onderzoek is gebleken dat een aantal kenmerken van belang zijn om de methoden effectief te laten zijn. Zo worden probleemoplossende vaardigheden door middel van rollenspel getraind. Misvattingen en onrealistische gedachten over de scheiding zoals schuldgevoelens worden aangepakt door middel van cognitief-gedragstherapeutische technieken. De groepssetting zorgt voor sociale steun van leeftijdsgenoten die hetzelfde hebben meegemaakt. De interventies zijn kortdurend, een traject bestaat uit maximaal tien bijeenkomsten. In het traject wordt ook psycho-educatie gegeven om kinderen inzicht te geven over hoe een scheiding verloopt. De methoden worden ingezet bij kinderen van 9 tot 12 jaar (Nederlands Jeugdinstituut, 2022). Dit laatste zou suggereren dat de methoden niet effectief zijn bij kinderen van 4 tot 8 jaar. Het is aannemelijk dat de reden hiervan is dat bovenstaande

methoden cognitief zijn ingesteld, het kind moet dus al iets kunnen verwoorden. Bij speltherapie daarentegen hoeven kinderen niet iets te kunnen verwoorden, kinderen uiten zich bij deze therapievorm namelijk door middel van spel. Dit maakt dat speltherapie zo passend is voor kinderen van onder andere 4 tot 8 jaar. Hiernaast zijn de voorgenoemde methoden allemaal heel gestuurd, er is sprake van een vaststaand thema per sessie. Speltherapie daarentegen hecht waarde aan het client centered werken. De therapeut haakt aan op daar waar het kind is in zijn/haar proces. Hierbij worden er heel specifieke interventies toegepast die het kind op dat moment nodig heeft. Het kind ervaart hierdoor autonomie en vertrouwen wat weer ten goede komt van het zelfoplossend vermogen, zelfwaardering en het herstel (Axline & Carmichael, 1947; Bartelink, 2012; Booth & Jernberg, 2010; Brunsmann & Klein-Haster, 2019; Groothoff, Jamin & Beer-Hoefnagels, 2010; Hellendoorn 2002; Landreth, 2012; Ray, 2011).

2.7 Onderzoeksvraag

In dit onderzoek zal de volgende vraag centraal staan:

‘Wat kenmerkt de werkzaamheid van interventietechnieken binnen de speltherapie om kinderen (4-8 jaar) van ouders met echtscheidingsproblematiek te kunnen helpen in het omgaan met gevoelens van schuld in relatie tot loyaliteit?’

Vanuit de literatuur is gebleken dat het kind zich in een loyaliteitsconflict schuldig gaat voelen, doordat het moet kiezen tussen ouders. De vraag rijst bij mij hoe deze schuldgevoelens eruit zouden kunnen zien in de spelkamer. Speltherapeuten krijgen veel te maken met de doelgroep waarop deze onderzoeksvraag is gericht (Driesen, 2012). Ze passen interventietechnieken toe, maar in de praktijk is er vraag naar wat nu werkelijk helpende interventietechnieken zijn om deze doelgroep te helpen omgaan met gevoelens van schuld. Naar aanleiding van deze onduidelijkheden zijn de volgende deelvragen opgesteld:

1. Wat zijn signalen van schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit bij kinderen (4-8 jaar) van ouders met echtscheidingsproblematiek in de spelkamer?
2. Welke interventietechnieken passen speltherapeuten toe in een speltherapietraject in de behandeling van kinderen met schuldgevoelens welke zijn ontstaan vanuit een loyaliteitsconflict?
3. Wat kenmerkt volgens speltherapeuten de werkzaamheid van interventietechnieken om kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek te helpen omgaan met gevoelens van schuld?

3. Onderzoeksmethoden

3.1 Inleiding

In het theoretisch kader is vanuit wetenschappelijke literatuur onderbouwd wat er al bekend is over de centrale onderzoeksvraag, van hieruit zijn drie deelvragen afgeleid. Deze deelvragen (en hiermee de onderzoeksvraag) worden beantwoord door op verschillende manieren data op te halen vanuit de praktijk. Dat gebeurt in dit onderzoek door middel van de datamethoden semigestructureerd interview en dossieronderzoek. In dit hoofdstuk wordt hier nader op ingegaan.

3.2 Kwalitatief onderzoek

In dit onderzoek gaat het vooral om ervaringen vanuit de praktijk en de betekenis die speltherapeuten hieraan verlenen. Daarom is ervoor gekozen om kwalitatief onderzoek te doen. Dat wil zeggen dat er in dit onderzoek met niet-cijfermatige gegevens gewerkt wordt (Baarda et al., 2018).

3.3 Dataverzameling

In dit onderzoek is er allereerst literatuurstudie gedaan waarmee theoretische wetenschappelijk onderbouwde kennis is vergaard. De triangulatie in dit onderzoek wordt gewaarborgd door data te verzamelen vanuit meerdere onderzoeksmethoden (Baarda et al., 2018; Verhoeven, 2018). In de volgende twee paragrafen gaan we in op de twee onderzoeksmethoden die zijn toegepast om data te verkrijgen uit de praktijk.

3.3.1 Dataverzameling semigestructureerd interview

Bij alle deelvragen is gebruik gemaakt van de dataverzamelingsmethode interview omdat de ervaring van speltherapeuten veel informatie oplevert. Er is gekozen voor een semigestructureerd interview omdat bij deze interviewmethode doorgevraagd kan worden en er geen afhankelijkheid is aan vaste vragen. Hiernaast biedt een semigestructureerd interview structuur die maakt dat de data goed is te vergelijken (Verhoeven, 2018). Om de kwaliteit van de interviews te verhogen is ervoor gekozen om een inclusiecriteria te gebruiken (zie tabel 1: Achtergrondgegevens speltherapeuten). Speltherapeuten zijn lid van de NVVS en hebben minimaal vijf jaar ervaring met de doelgroep. Om een completer beeld te krijgen van de speltherapeuten is ook gevraagd naar de leeftijd, het geslacht en of ze werkzaam zijn in een vrijgevestigde praktijk of organisatie.

Respondent	Leeftijd	Geslacht	Aantal jaar ervaring	Werkzaam in vrijgevestigde praktijk of organisatie	Ingeschreven NVVS
S1	45	V	23	Organisatie	Ja
S2	47	V	25	Vrijgevestigde praktijk	Ja
S3	43	V	6	Vrijgevestigde praktijk	Ja
S4	38	V	10	Organisatie	Ja
S5	36	V	8	Organisatie	Ja
S6	52	V	26	Vrijgevestigde praktijk	Ja
S7	49	V	21	Organisatie	Ja
S8	38	V	11	Vrijgevestigde praktijk	Ja

Tabel 1: Achtergrondgegevens speltherapeuten

De interviews zijn afgenomen onder acht speltherapeuten waarmee de theoretische saturatie was bereikt. Dit wil zeggen dat nieuwe interviews geen nieuwe informatie meer zouden opleveren (Baarda, 2019). Om speltherapeuten niet te veel te belasten is ervoor gekozen om de interviews samen met een medestudent-onderzoeker af te nemen. De verzamelde data zijn geanonimiseerd terug te vinden in het

bijbehorende Bronnenboek van deze Masterthesis (zie bijlage D: inhoudsopgave Bronnenboek).

3.3.2 Dataverzameling dossieronderzoek

Voor de beantwoording van de tweede deelvraag is de dataverzamelingsmethode dossieronderzoek gebruikt. Het gebruik van bestaand materiaal levert vaak meer valide onderzoeksmateriaal op (Baarda, 2019). Dossiers vallen onder bestaand materiaal. Om deze reden, en omdat de tweede deelvraag zich hier goed voor leent, is er gekozen voor de methode dossieronderzoek. Er zijn twee dossiers geanalyseerd waarmee de saturatie was bereikt. Dossier 2 is omvangrijker dan dossier 1. Dit komt doordat dossier 2 zevenendertig speltherapie sessies bevat en dossier 1 achttien. Beide dossiers bevatten gespreksverslagen, het plan van aanpak en verslagen van de speltherapie sessies.

3.4 Data-analyse

Dit onderzoek is inductief van aard. De verzamelde data zijn nauwgezet geanalyseerd waarna deze vervolgens wordt vergeleken met de theorie (Verhoeven, 2018).

3.4.1 Data-analyse semigestructureerd interview

De interviews zijn in Teams getranscribeerd en met een spraakrecorder opgenomen. Met behulp van de software ATLAS.ti zijn de transcripties gefragmenteerd en gecodeerd. Bij het analyseren van zowel de interviews als de dossiers is gebruik gemaakt van de volgende stappen (Baarda, 2019, p. 176):

1. Ordenen van de gegevens – data indelen in fragmenten.
2. Vaststellen van de relevantie - selecteren van fragmenten welke gebruikt worden.
3. Open coderen
 - a. Labelen – fragmenten samenvatten in labels.
 - b. Samenvoegen van synoniemen – samenvoegen van gelijke labels.
4. Axiaal coderen – labels ordenen in categorieën (kernlabels).
5. Selectief coderen – kernlabels onderbrengen in een overkoepelend hoofdkernlabel.

Allereerst zijn de ruwe transcripten in ATLAS.ti geüpload. De fragmenten zijn beoordeeld op relevantie en gemarkeerd wanneer ze bruikbaar leken te zijn. Fragmenten die niet gemarkeerd zijn, zijn niet weggegooid omdat de fragmentindeling later nog kon wijzigen. Dit is kenmerkend voor de kwalitatieve analyse (Baarda, 2019). Vervolgens zijn de bruikbare fragmenten gelabeld (open coderen). Wanneer labels erg op elkaar leken of zelfs synoniemen waren, zijn deze samengevoegd. Daarna is overgegaan tot het ordenen van de labels in overkoepelende kernlabels (axiaal coderen). Bij het open coderen en axiaal coderen zijn de labels telkens weer vergeleken met de labels die een stap ervoor toegekend waren wat kenmerkend is voor de inductieve analyse (Baarda et al., 2018). De kernlabels zijn weer ondergebracht in samenvattende hoofdkernlabels (selectief coderen). Bij het toekennen van de hoofdkernlabels is gekozen voor de volgende topics: aanmelding speltherapie traject, signalen van schuldgevoelens; speltherapeutische interventietechnieken; kenmerkende aan de werkzaamheid van de interventietechnieken en voorwaarden voor het slagen van speltherapie aan deze doelgroep. Tot slot zijn alle labels ondergebracht in een kernlabelschema (zie bijlage B en Bronnenboek: bijlage D). De respondenten bestonden uit acht speltherapeuten. Zij zijn in deze Masterthesis genummerd van S1 tot en met S8.

3.4.2 Data-analyse dossieronderzoek

Bij de analyse van de dossiers is gebruik gemaakt van een selectielijst (zie Bronnenboek: bijlage C). De dossiers zijn geanalyseerd op welke interventietechnieken worden toegepast. Deze data-analyse vond plaats op het selecteren van fragmenten en het toekennen van labels. Hierbij zijn de stappen gevolgd zoals beschreven bij de analyse van de interviews. Hiervoor verwijs ik naar paragraaf 3.4.1. De dossiers worden in deze Masterthesis genoemd als D1 en D2.

3.5 Validiteit en betrouwbaarheid

Met *validiteit* wordt bedoeld in welke mate een onderzoek vrij is van systematische fouten. Hoe minder er sprake is van fouten hoe meer de data een afspiegeling van de werkelijkheid zal zijn (Verhoeven, 2014). De interviews zijn afgenomen aan de hand van een vooraf opgestelde interviewleidraad. Deze bevat de topics vanuit de literatuurstudie wat de *begripsvaliditeit* vergroot (zie bijlage A). De dossiers zijn geanalyseerd aan de hand van een vooraf opgestelde selectielijst. Deze selectielijst is zorgvuldig samengesteld met interventietechnieken welke vanuit de literatuurstudie naar voren zijn gekomen. Hiernaast is er ruimte gelaten voor interventietechnieken welke niet in de literatuur naar voren kwamen (zie Bronnenboek: bijlage C). In dit onderzoek gaat het om de doelgroep ‘kinderen van vier tot acht jaar met schuldgevoelens in relatie tot loyaliteitsconflicten van ouders met echtscheidingsproblematiek’. De respondenten werkten allemaal met deze doelgroep, ook de speltherapietrajecten in beide dossiers waren gericht op deze doelgroep. Dit komt de *interne validiteit* ten goede. Er is geen vaste volgorde aangehouden van de interviewvragen. Hierdoor waren de vragen gemakkelijk te hanteren en gaven ze ruimte voor aanvullingen door de respondenten. De gegevens van zowel de interviews als de dossiers zijn allemaal op dezelfde manier systematisch gelabeld en verwerkt wat de *interne validiteit* vergroot. Er is gestart met een proefinterview met een medestudent van de Leerwerkgroep (LWG) van de opleiding. Hierna zijn enkele aanpassingen gedaan in de volgorde van de vragen en de lengte van het interview. Bij alle interviews is er, na schriftelijk en mondeling toestemming te hebben verkregen, via Teams getranscribeerd. Ook zijn de interviews door middel van een spraakrecorder opgenomen. Met behulp van de spraakrecorder zijn de transcripties van Teams nauwkeurig nagelopen om eventuele foutieve transcriptie te herstellen. De volledige transcripten zijn te vinden in het Bronnenboek (zie Bronnenboek: bijlage A). De gebruikte data voor dit onderzoek zijn gemarkeerd. Er is voor gekozen om voorafgaand aan de interviews alleen de hoofd- en deelvragen te delen met de speltherapeuten. Op deze manier was de kans op sociaal wenselijke antwoorden gering, maar waren speltherapeuten wel op de hoogte van de specifieke doelgroep waarover ze werden geïnterviewd. Doordat de interviews via Teams zijn afgenomen waren veel speltherapeuten thuis in hun vertrouwde omgeving wat de kans op eerlijke antwoorden vergroot. Dit kwam de *ecologische validiteit* ten goede (Bryman, 2008). Wanneer er tijdens het analyseren sprake was van onduidelijkheid zou contact worden gelegd met de betreffende speltherapeut. Dit behoefde niet te gebeuren. De *begripsvaliditeit* is vergroot door voorafgaand aan het praktijkonderzoek een literatuurstudie te doen.

Met *betrouwbaarheid* wordt bedoeld in welke mate het onderzoek vrij is van toevallige fouten (Baarda, 2019). Om dit te waarborgen zijn alle onderzoekstappen en bijzonderheden nauwkeurig beschreven. Bewerkingen van de afgenomen interviews en van beide dossiers zijn opgeslagen in een apart bestand. Deze stappen zijn bij alle interviews en dossiers herhaald, zodat de interviews alsook de dossiers goed vergelijkbaar zijn. Hiernaast is er gebruik gemaakt van peerfeedback van docenten en medeonderzoekers wat de *interbeoordelaarsbetrouwbaarheid* en de geldigheid van dit onderzoek heeft vergroot (Robson & McCartan, 2016). Docenten en medeonderzoekers hebben vooraf feedback gegeven op alle onderdelen en te nemen stappen in dit onderzoek. Er is tijdens dit onderzoek gewerkt met een Logboek. Dit maakt de genomen stappen in het onderzoeksproces inzichtelijk en vergroot de betrouwbaarheid (zie Bronnenboek: bijlage E) (Verhoeven, 2018).

3.6 Ethische verantwoording

De onderzoeker heeft zich gehouden aan de Gedragscode Verordening Gegevensbescherming (Verhoeven, 2018). Voorafgaand aan dit onderzoek ontvingen deelnemende speltherapeuten aan de interviews en betrokken speltherapeuten en ouders op de speltherapietrajecten in beide dossiers een Informed Consent formulier per email. Door dit te ondertekenen gaven ze toestemming voor auditieve opname, transcriptie via Teams, het analyseren, bewerken, opslaan en verwerken van de interviews of toestemming voor het analyseren, bewerken, opslaan en verwerken van de dossiers. Hiernaast ontvingen ze een toelichting op het onderzoek. Hierdoor waren ze op de hoogte van wat het onderzoek inhield, wat er van hen werd verwacht vooraf en tijdens deelname aan het onderzoek en van de

bescherming van hun privacy en gegevens. Ze zijn erop gewezen dat zij op elk moment kunnen besluiten om niet meer deel te nemen aan het onderzoek (Baarda et al., 2018). Tevens is er toestemming gevraagd voor het vrijgeven van data die gedeeld zal worden in deze Masterthesis. Zie voor het toestemmingsformulier en de toelichting op het onderzoek bijlage C. Na afronding van dit onderzoek zullen de deelnemende speltherapeuten een digitaal exemplaar ontvangen van de Masterthesis. De privacy van de deelnemende speltherapeuten aan de interviews is gewaarborgd door de verkregen data volledig te anonimiseren. Beide dossiers werden volledig geanonimiseerd aangeleverd door de maatschappelijke hulpverleningsorganisatie. De onderzoeker heeft zich gehouden aan de Gedragscode Wetenschappelijke Integriteit met in acht houding van de vijf pijlers van deze gedragscode. Er is op eerlijke, zorgvuldige, transparante, onafhankelijke en verantwoorde manier omgegaan met de betrokkenen en de verkregen data (KNAW, 2023). Tijdens de interviews zijn deelnemers niet gediscrimineerd op basis van leeftijd, geslacht, ras, etniciteit of andere persoonlijke kenmerken. Er is gestreefd naar een zo divers mogelijke groep deelnemers, om de representativiteit van de resultaten te vergroten. Er is gestreefd naar transparante communicatie met de deelnemers door hen tijdens de interviews op een duidelijke en open manier vragen te stellen. Alle data die is verzameld, is vertrouwelijk behandeld en opgeslagen op een beveiligde locatie. De onderzoeker heeft toegang tot deze informatie en zal deze niet delen met derden, tenzij dit nodig is voor de wetenschappelijke validiteit van het onderzoek (Baarda et al., 2018; Verhoeven, 2018).

4. Resultaten en bevindingen

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden per deelvraag de resultaten beschreven om vervolgens de deelvraag te beantwoorden. De resultaten worden beschreven aan de hand van de volgende topics: aanmelding speltherapietraject, signalen van schuldgevoelens; speltherapeutische interventietechnieken; kenmerkende aan de werkzaamheid van de interventietechnieken en voorwaarden voor het slagen van speltherapie aan deze doelgroep. De data van deelvraag 1 en 3 bestaat uit interviews. De data uit de interviews en het dossieronderzoek zijn samengevoegd bij deelvraag 2. Quotenummers beginnend van 1 tot en met 8 horen bij de individuele interviews. Quotenummers beginnend met 'D1 tot en met D2' verwijzen naar de dossiers. Voor de overzichtelijkheid is ervoor gekozen om bij de data-analyse de volgorde van de interventietechnieken aan te houden zoals beschreven in het theoretisch kader in paragraaf 2.5.

4.2 Resultaten deelvraag 1

Wat zijn signalen van schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit bij kinderen (4-8 jaar) van ouders met echtscheidingsproblematiek in de spelkamer?

4.2.1 Schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit

Alle acht speltherapeuten geven aan dat er bij aanmelding van kinderen bij speltherapie nooit expliciet het woord 'schuld' valt. Ouders hebben het wel over loyaliteit waar het kind moeite mee heeft. Mogelijk is het woord 'loyaliteit' bekender voor ouders met echtscheidingsproblematiek (5:2). Ook bij kinderen in de spelkamer valt nooit het woord 'schuld'. Wel vertellen kinderen over situaties waar die diepere laag van schuldig voelen onder ligt (7:37). Door alle acht speltherapeuten worden signalen van schuldgevoelens waargenomen welke voortkomen uit loyaliteitsconflicten. Deze signalen zijn onder te verdelen in 'signalen in gedrag' en 'signalen in spel'.

4.2.1.1 Signalen in gedrag

Speltherapeuten geven aan verschillend gedrag te zien waarbij ze signaleren dat het kind kampt met schuldgevoelens. Alle acht speltherapeuten vertellen dat kinderen die worstelen met schuldgevoelens moeite hebben in het maken van keuzes. Ze verwoorden dit als 'een innerlijke strijd' (1:2), 'in een spagaat zitten' (2:28), 'worstelen' (3:7, 4:8), 'zich afvragen welke plek ze mogen innemen' (5:39) en 'moeten kiezen' (6:3, 7:4, 8:6). Vijf speltherapeuten zien weinig zelfvertrouwen bij deze kinderen. Kinderen weten niet meer wat ze voor zichzelf mogen opeisen (1:24), kunnen niet plaatsen wat er is gebeurd (2:12) en durven weinig ruimte in te nemen (5:19). Volgens de helft van de speltherapeuten wijst controlerend gedrag op schuldgevoelens. Dit is terug te zien in spel dat moet gaan zoals kinderen het in hun hoofd hebben (1:43, 2:20, 5:18) en het alert zijn op de tijd (7:34). Kinderen laten ook parentificatie zien. Ze voelen zich verantwoordelijk voor het welzijn van hun ouders (2:27) en nemen de ouderrol op zich door voor anderen te gaan zorgen (4:5, 5:8). Hiernaast zijn er kinderen die boosheid laten zien door dingen kapot te maken (1:42) en zich explosief te uiten (5:3). Ook zijn er kinderen die zich juist moeilijk uiten en hun emoties inhouden (1:40, 5:3). Eén speltherapeut geeft aan pleasegedrag te zien. Met dit gedrag willen kinderen voorkomen dat de ander hen afwijst. Ze maken bijvoorbeeld iets voor papa en willen ook iets voor mama maken (7:4).

"... dat ze heel erg in de controle spelen en vaak dan de machtige zijn. Of het nou de machtige ridders zijn, of papa en mama die met het gezin op vakantie gaan en die bepalen wat gedaan wordt." (2:5¶22)

4.2.1.2 Signalen in spel

De helft van de speltherapeuten signaleert schuldgevoelens in het spel wanneer kinderen spelfiguren,

dingen of zichzelf verstoppen (2:3, 3:24, 5:15, 7:15). Kinderen ervaren vaak verwarring en innerlijke verdeeldheid wat zich uit in chaotisch spel zoals van de hak-op-de-tak spel (1:3), van de ene naar de andere figuur gaan (7:5) en door een strijd uit te spelen met soldaatjes (8:4). Andere kinderen laten destructief spel zien waarbij alles stuk gaat (7:7) en/of dingen mislopen (8:8).

"...Hij heeft bijna 3 kwartier winkelsspel heel rustig gespeeld en aan het eind liep hij naar de school van Playmobil en toen gooide hij alles in die school omver. Hij zei ja, als de juf even uit de klas is, wordt het een puinhoop..." (7:7¶12)

In het spel kan ook onveiligheid gezien worden waarbij er sprake is van aanvallen uit onverwachte hoeken (1:9). Of het is zó onveilig dat kinderen letterlijk veiligheid zoeken door een tentje te maken om daarin te gaan schuilen (3:24). In het spel kan er naar voren komen dat iets er wel of niet is doordat iemand er niet bij hoort (5:11) of doordat er niet gepraat mag worden over iets (8:6). Het kan ook zo zijn dat het spel heel onvoorspelbaar is. Er gebeurt dan van alles waar je niet de hand in hebt (1:10, 2:6). Eén speltherapeut ziet in het spel terug dat er een spelfiguur is die telkens de schuld krijgt (3:10).

"...en die zei, nee, die ligt daar onder het zand en die moet daar blijven. En alle kinderen gingen gewoon over dat stuk zand heen stampen en nou ja, ze gingen er dan overheen en dan vroeg ik bijvoorbeeld merkt papa dat? Nee, want daar zit hij in het donker en dat is heel diep. Hij werd gewoon weggestopt. Dat was wel echt iets waarvan je voelde van, eigenlijk mocht ze die vader niet omarmen..." (2:3¶14–16)

4.2.2 Deelconclusie deelvraag 1

Kinderen laten in hun gedrag en spel in de spelkamer signalen zien waaruit blijkt dat ze te kampen hebben met schuldgevoelens. Ze hebben te maken met een innerlijke strijd wat zich uit in het moeilijk keuzes kunnen maken. Er is sprake van weinig zelfvertrouwen. Dit is te zien aan hoe weinig ruimte ze in durven te nemen in de spelkamer. Ze laten controlerend gedrag zien door alles te willen laten verlopen zoals ze het in hun hoofd hebben en door alert te blijven op de tijd. Ze gaan zorgen voor een ouder of de speltherapeut wat duidt op parentificatie. Kinderen uiten hun boosheid door dingen kapot te maken en zich explosief te uiten. Andere kinderen hebben het juist heel moeilijk met het uiten van hun emoties. Om afwijzing te voorkomen kunnen kinderen pleasegedrag laten zien. Speltherapeuten signaleren schuldgevoelens wanneer kinderen zichzelf of spelmateriaal verstoppen, wanneer er iets of iemand niet bij hoort en wanneer er veel onveiligheid in het spel is. Er kan sprake zijn van chaotisch spel wat de innerlijke verdeeldheid van het kind laat zien. Kinderen kunnen destructief spel laten zien waarbij er veel kapotgaat. Ook kunnen ze aan ander spelfiguur de schuld geven waaruit de schuldgevoelens die ze zelf ervaren naar voren komen.

4.3 Resultaten deelvraag 2

Welke interventietechnieken passen speltherapeuten toe in een speltherapietraject in de behandeling van kinderen met schuldgevoelens welke zijn ontstaan vanuit een loyaliteitsconflict?

4.3.1 Toe te passen interventietechnieken bij kinderen met schuldgevoelens

In zowel de interviews als de dossiers kwamen dezelfde interventietechnieken naar voren. Deze zijn onder te verdelen in: 'verwoorden', 'stimuleren', 'afremmen en ingrijpen' en 'tegenspel bieden'.

4.3.1.1 Verwoorden

Het verwoorden van emoties en gevoelens is een interventietechniek die alle speltherapeuten toepassen. Emoties en gevoelens worden benoemd (1:11, 2:12, 3:23, 4:9, 6:24, 7:38, 8:20) en er worden gevoelens bij betrokken (5:25). Deze interventietechniek komt ook in beide dossiers terug (D1:14, D2:30). Het verwoorden van wat er gebeurt helpt kinderen om hun situatie onder woorden te brengen (8:15). Verwoorden kan door letterlijk te benoemen wat er gebeurt (1:12, 2:21, 4:9, 5:13, 6:11, 7:20), maar ook door bijvoorbeeld te zuchten en de adem in te houden (3:23). Alle acht speltherapeuten passen deze interventietechniek toe. Ook in beide dossiers komt deze interventietechniek naar voren (D1:40, D2:71).

"Dan komt er ook een soort van orde in die chaos...". (1:19¶2).

4.3.1.2 Stimuleren

Het geven van erkenning, het kind zien en horen, getuige zijn en regie geven zijn onderdelen van de therapeutische basishouding welke het kind stimuleren in het spel. Zeven van de acht speltherapeuten geven aan tegenspel te bieden door het kind erkenning te geven. Het kind hoort dat het er mag zijn met zijn of haar gevoelens (6:20) en krijgt hierdoor erkenning voor de moeite, de chaos en het gevoel van zich schuldig voelen (8:7). In beide dossiers komt erkenning als interventietechniek naar voren (D1:17, D2:68). Spel wordt gestimuleerd door het kind te laten ervaren dat het gezien en gehoord wordt. Vijf speltherapeuten geven aan dit te doen door het kind onvoorwaardelijk te accepteren (2:19) doordat het er mag zijn met zijn of haar verhaal (5:17). In dossier 1 komt het zien en horen van het kind naar voren in het verstoppertje spelen (D1:71). In dossier 2 is het in de doelen terug te lezen '... voelt zich gehoord en gezien' (D112). Speltherapeuten zijn getuige van het spel door er te zijn (3:18), door het spel te volgen, (6:12), door te zien wat kinderen nodig hebben (7:22) en het probleem niet meteen op te willen lossen (8:3). Ook in beide dossiers komt het getuige zijn naar voren (D1:34, D2:88).

"Hij hoort de rups ook lachen en linkt het aan uitgelachen worden. Daarop wordt hij boos op de rups en zegt dat hij dat niet mag doen. Ik zeg het ook tegen de rups, maar hij blijft het doen." (2:18¶11)

De helft van de speltherapeuten geeft aan het kind de regie te geven waardoor het kind ervaart dat het mag doen en zeggen wat hij of zij wil (5:16). In beide dossiers komt het regie geven ook terug in het benoemen dat kinderen mogen kiezen wat ze willen (D1:41) en zelf de regels mogen bepalen (D2:48).

Speltherapeuten/dossiers >/

Onderdelen van de speltherapeutische basishouding ^v	1	2	3	4	5	6	7	8	D1	D2
---	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	-----------	-----------

Erkenning geven	X	X	X	X	X	X		X	X	X
Kind zien en horen	X	X	X		X		X		X	X
Getuige zijn			X			X	X	X	X	X

Regie geven	X	X			X		X		X	X
-------------	---	---	--	--	---	--	---	--	---	---

Tabel 2: Scores therapeutische basishouding van de speltherapeut

Door ruimte te geven ervaren kinderen dat ze er mogen zijn (5:16). De helft van de speltherapeuten geeft aan dit te doen, ook in beide dossiers komt dit naar voren (D1:4, D2:34). Spel wordt ook gestimuleerd door uitbreiden. Dit wordt gedaan door mee te spelen (2:10, 5:12), het doen van spelsuggesties (3:26, D1:15, D2:21) en door in te gaan op wat het kind neerzet (6:15).

"... hij had dan ook te maken met gescheiden ouders en ook een hele moeilijke relatie tussen de beide ouders. Waardoor hij het gevoel had dat hij geen plek had, hij was echt op zoek. Van welke plek mag ik dan innemen? In het begin van de speltherapie verstopte die zich echt letterlijk onder de tafel en dan ging hij daar zitten knutselen en aan het eind van de speltherapie had hij ervaren dat hij zoveel ruimte mag innemen, dat hij ook echt letterlijk de hele spelkamer in gebruik nam...." (5:7¶9)

4.3.1.3 Afremmen en ingrijpen

Twee speltherapeuten geven aan dat ze spel begrenzen wanneer er teveel spullen worden gepakt. Dit doen ze bijvoorbeeld door bij hak-op-de-tak spel aan te geven dat het wel heel vol ligt met spullen, waardoor er eerst speelgoed wordt opgeruimd (1:14). Begrenzen wordt ook gedaan door het als therapeut bij zichzelf te houden en te zeggen dat het zo druk wordt in het eigen hoofd (7:23). In beide dossiers komt deze interventie ook naar voren als 'ik begrens...' (D1:18, D2:16).

4.3.1.4 Tegenspel bieden

Door een nieuw perspectief toe te voegen leert het kind hulpbronnen te gebruiken (2:22, D1:31), op een andere manier naar een situatie te kijken (3:13), een andere kant van het verhaal en gevoel te ervaren (5:18) en oplossingen te bedenken (6:15, 8:13, D2:14). Drie speltherapeuten geven aan het kind te ontschuldigen door bijvoorbeeld te zeggen dat het niet de schuld van het kind is (4:12, 5:29). Hierdoor weet het kind dat hij of zij er geen schuld aan heeft en er buiten staat (8:10). In dossier 1 komt het ontschuldigen naar voren. De speltherapeut zegt in een sessie tegen het kind dat het 'niet zijn fout is' (D1:26). Eén speltherapeut geeft aan dat het kind nog te jong is om te ontschuldigen, maar dat je het kind kunt ontschuldigen door bij de ouders aan te geven hoe zij dit kunnen doen (6:23). In het spel kun je een rol innemen of spelfiguren iets laten zeggen waarin je een boodschap verstopt, hierdoor worden er oplossingen en handreikingen gegeven aan het kind (1:50, 4:12, 6:15, D1:73, D2:38). Normaliseren gebeurt door te benoemen dat iets soms kan gebeuren (7:10, D2:73). Op deze manier help je het kind om het bijvoorbeeld realistisch te bekijken wanneer hij of zij het heel erg vindt dat hij of zij te laat is (D1:67).

"Je gaat op gegeven moment als het kind herhalend spel speelt, dan ga je kijken, want kun je dat verbreden dat spel? Dat kan heel erg helpen als jij meerdere oplossingen kenbaar maakt via andere spelfiguren. Of vanuit een ander persoon of dier iets heel anders ziet..." (6:15¶21)

4.3.2 Deelconclusie deelvraag 2

In de behandeling van kinderen met schuldgevoelens welke zijn ontstaan vanuit een loyaliteitsconflict worden onderstaande interventietechnieken toegepast.

Verwoorden

Door het kind erkenning te geven, voelt het kind dat emoties en gebeurtenissen er mogen zijn. Door emoties en gevoelens letterlijk te verwoorden of begeleidend geluiden toe te passen zoals zuchten of de adem inhouden leert het kind emoties te uiten en een naam te geven en in de wirwar van gevoelens

onderscheid te maken tussen gevoelens. Door te verwoorden wat er gebeurt helpen speltherapeuten woorden te geven aan de gebeurtenis.

Stimuleren

Speltherapeuten geven de speltherapeutische basishouding vorm door het geven van erkenning, het kind te zien en te horen, getuige te zijn en regie te geven. Door deze basishouding wordt het kind gestimuleerd in het spel. Door het kind te laten ervaren dat het onvoorwaardelijk geaccepteerd wordt, voelt het zich gezien en gehoord. Speltherapeuten zijn getuige van spel zonder een oordeel te geven. Ze geven nabijheid en volgen het kind. Hierdoor wordt een vertrouwensband gecreëerd en voelt het kind de veiligheid om zich verder te uiten. Door het kind regie en ruimte te geven voelt het de vrijheid om zelf te kiezen wat hij/zij wil en hoe. Ook ervaren ze dat ze er mogen zijn. Door als therapeut mee te spelen en spelsuggesties te doen ontwikkelt het spel zich verder.

Afremmen en ingrijpen

Wanneer er steeds meer materialen bij worden gepakt begrenst de speltherapeut het spel. Op deze manier blijft de spelsituatie voor het kind overzichtelijk.

Tegenspel bieden

Speltherapeuten bieden het kind een nieuw perspectief door in de verhulling van het spel hulp te bieden of iets vanuit een ander perspectief te bekijken. Het kind wordt ontschuldigd zodat het hoort dat het niet zijn/haar schuld is. Door vanuit spelfiguren oplossingen en handreikingen te geven, worden boodschappen gegeven. Het kind wordt geholpen realistisch naar een gebeurtenis te kijken door als speltherapeut te normaliseren.

4.4 Resultaten deelvraag 3

Wat kenmerkt volgens speltherapeuten de werkzaamheid van interventietechnieken om kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek te helpen omgaan met gevoelens van schuld?

4.4.1 Kenmerkende van de werkzaamheid van interventietechnieken

Speltherapeuten noemen verschillende kenmerken van werkzaamheid. Deze zijn onder te verdelen in drie interventietechnieken. Hiernaast zijn de 'betrokkenheid van het systeem' en 'spel(kamer)' andere werkzame factoren.

4.4.1.1 Verwoorden

Het kenmerkende aan de interventietechniek 'verwoorden' is het onder woorden brengen van de situatie en gevoelens (1:46, 2:34, 6:36, 7:35). Hierdoor kan er taal toegevoegd worden (3:19) waardoor kinderen woorden krijgen voor hoe de situatie in het echt voor hen gevoeld moet hebben (5:35, 8:26). Drie speltherapeuten geven aan dat het verwoorden de eigenwaarde vergroot. Kinderen ontdekken dat ze niks fout doen (1:49) en ervaren er te mogen zijn (5:34).

4.4.1.2 Stimuleren

Zeven van de acht speltherapeuten geven aan dat kinderen hun verhaal kwijt kunnen wanneer hun spel gestimuleerd wordt. Kinderen kunnen zich uiten (2:39) en kunnen hierdoor beter begrijpen en plaatsen wat er is gebeurd (5:18). Kinderen van gescheiden en/of ruziënde ouders hebben snel het idee dat dit aan hen ligt. Zeven speltherapeuten geven aan dat erkenning voor deze kinderen heel belangrijk is. Hierbij gaat het om erkenning van dat het kind er mag zijn, dat al die tegenstrijdige gevoelens kloppen en dat het zo ingewikkeld is (4:16, 6:27, 8:25). Wanneer kinderen acceptatie ervaren zorgt dit ervoor dat het spel verder gaat, dat er steeds meer op tafel komt en dat steeds meer thema's doorleeft worden (6:20). Hierbij ervaren kinderen dat alles mag en dat er geen oordeel is (1:47, 2:19, 4:21, 7:15, 8:18). De helft van de speltherapeuten geeft aan dat het belangrijk is dat kinderen zich gezien en gehoord voelen (2:33, 6:27). Thuis ervaart een kind dat niet altijd omdat ouders al zoveel te regelen hebben of met hun eigen emoties worstelen (5:32). Wanneer er sprake is van echtscheiding wordt er over de hoofden van de kinderen heen heel veel bepaald, bijvoorbeeld dat ze dan naar papa gaan en dan naar mama (7:29). Het is helpend als deze kinderen de regie krijgen. Hierdoor mogen ze zelf bepalen hoe het spel en dus hun verhaal gaat terwijl er in het echte leven zoveel over hen wordt besloten (3:38, 5:18, 7:32).

"De politie die mag bepalen, van wanneer mag je eruit, of kom je helemaal nooit meer vrij of wat ook? En dat geeft natuurlijk een heel machtig gevoel, dus dan ervaart het kind hoe het is om de controle over de situatie te hebben. Dat is een nieuwe ervaring en tegelijkertijd geeft het mij de gelegenheid om te verwoorden hoe het in het echt dus voor het kind gevoeld moet hebben om zich zo machteloos te voelen." (5:35¶25)

4.4.1.3 Tegenspel bieden

Vijf speltherapeuten geven aan dat het opdoen van nieuwe ervaringen kenmerkend is aan de werkzaamheid van de interventietechniek tegenspel bieden. Dit kan door spelfiguren dingen te laten zeggen waardoor het kind tot andere inzichten komt (1:54, 6:15).

"Je hebt wel eens spel in de zandbak met soldaten. En dan kan je natuurlijk heel makkelijk een vliegtuigje of een helikopter over laten vliegen en even van bovenaf ernaar kijken. Dus je leert kinderen nieuwe perspectieven erbij om het breder te maken en niet zo smal te denken." (3:39¶35)

De helft van de speltherapeuten geeft aan dat kinderen rust in het hoofd krijgen wanneer ze tegenspel bieden. Kinderen ervaren niet meer zo'n strijd (7:13) en alles krijgt een plekje (8:16). De helft van de

speltherapeuten geven aan dat kinderen worden ontschuldigd waardoor ze weten dat het niet hun schuld is (5:29, 8:12). Door tegenspel te bieden doorleven de kinderen de situatie (6:37) en kan het verhaal zich verder ontwikkelen (5:38).

4.4.1.4 Betrokkenheid van het systeem

De helft van de speltherapeuten geven aan dat adviezen aan ouders kenmerkend zijn voor de werkzaamheid van interventietechnieken. Hierbij gaat het erom dat je ouders uitleg geeft over hoe iets werkt bij het kind (2:32). Van deze speltherapeuten geven drie therapeuten aan dat in dit advies moet worden aangegeven dat ouders heel veel kunnen doen aan de schuldgevoelens van hun kind door het kind te ontschuldigen en te zeggen dat het niet aan hem of haar ligt (6:23, 7:36, 8:23).

4.4.1.5 Spel(kamer)

Vijf speltherapeuten noemen de neutrale plek van de spelkamer als kenmerkend aan de werkzaamheid van interventies. Kinderen van gescheiden ouders krijgen te maken met opa's en oma's die van papa zijn of van mama, van ooms en tantes die van papa zijn of van mama. Als speltherapeut neem je geen positie in en over beide ouders mag gesproken worden (4:20). Hiernaast is de plek niet van papa en niet van mama, de plek is echt voor het kind (7:11). Het spelen in de veilige verhulling van het spel wordt door vijf speltherapeuten als kenmerkend gezien aan de werkzaamheid van interventies. Spel is altijd in de veilige verhulling maar over een situatie praten is geen veilige verhulling meer (2:35).

"... gewoon zonder dat je het ergens over hebt, maar twee huizen neerzetten, dan zie je gewoon hoe het in die huizen gaat en dan moeten de mensen vooral naar elkaar, dan gaan ze dat spelen. Zonder dat ze iets tegen je vertellen, dan is het meer het verdeckte spel. Dat zie ik ook heel vaak." (6:32¶15)

4.4.1.6 Onderscheid interventietechnieken bij verschillende soorten schuldgevoel

Zes speltherapeuten zeggen geen onderscheid te kunnen maken in interventies die toegepast worden op schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit of schuldgevoelens die vanuit iets anders zijn ontstaan. Twee van de zes zeggen dat de interventies hetzelfde zijn (6:31, 8:29). De andere vier speltherapeuten zijn minder uitgesproken. Ze noemen dat de technieken eigenlijk hetzelfde zijn (1:51) en dat kinderen baat kunnen hebben bij dezelfde interventies bij verschillende vragen (5:26). Twee van de acht speltherapeuten maken wél onderscheid. Bij gewone rouw is er meer erkenning voor schuldgevoelens, terwijl die erkenning er bij een scheiding niet zo is (4:13). En bij een overlijden is er gezamenlijk verdriet terwijl er bij een scheiding eigenlijk allemaal verliezers zijn (7:21).

4.4.2 Voorwaarden voor het slagen van speltherapie aan deze doelgroep

Speltherapeuten geven aan dat er voorwaarden zijn voor het slagen van speltherapie. Deze zijn specifiek voor de doelgroep kinderen met schuldgevoelens van ouders met echtscheidingsproblematiek. Deze voorwaarden zijn onder te verdelen in 'relatie tussen ouders', 'relatie tussen ouders en kind' en 'relatie tussen ouders en speltherapeut'.

4.4.2.1 Relatie tussen ouders

Zeven speltherapeuten vinden het belangrijk dat er geen ruzie meer is tussen ouders. Als kinderen na de speltherapiesessie weer thuiskomen en er is weer een felle strijd dan stroomt de oorzaak door (1:26). Het kind voelt heel goed hoe de verbinding tussen ouders is (2:16). Het is belangrijk dat ouders positief over elkaar praten als de ander er niet bij is (1:25, 5:10, 8:22). Wanneer een ouder negatief over de andere ouder spreekt, dan wijst hij of zij eigenlijk ook de helft van het kind af (4:4). Het is heel moeilijk voor het kind als het indirect toch het gevoel krijgt te moeten kiezen als ouders ook maar iets van wroeging richting de partner naar het kind toe laten merken (6:4). Eén speltherapeut geeft aan dat ze binnen de organisatie het liefst hebben dat ouders niet meer bij elkaar wonen. Je kunt een kind drie kwartier iets heel fijns meegeven en als het dan thuiskomt in de chaos dan is dat niet helpend (7:18).

"Een kind heeft er wel last van en voelt de gevolgen, maar betrek hem niet in de ruzies of conflicten of zet hem niet in als speelbal tussen vader en moeder" (5:28¶29)

4.4.2.2 Relatie tussen ouders en kind

Speltherapeuten vinden het belangrijk dat ouders hun kind in het oog houden. Ouders hebben zoveel te regelen of worstelen met eigen emoties bij een scheiding. Hierdoor kan het zijn dat ze het kind niet meer in beeld hebben (3:8) of dat een kind thuis niet ervaart dat het gezien wordt (5:17, 7:14).

4.4.2.3 Relatie tussen ouders en speltherapeut

Zeven van de acht speltherapeuten geven aan dat de samenwerking met ouders al een interventietechniek op zich is, ook al valt deze buiten de spelkamer. Ook in beide dossiers komt deze interventietechniek naar voren. In de samenwerking met ouders gaat het erom dat de therapeut met beide ouders samen aan het werk gaat voor het kind (3:2, 4:19, 5:9, 7:1, D2:78). Dit wordt gedaan door inzichten en advies te geven waardoor ouders worden ondersteund (6:19, 8:1, D1:56). Op deze manier krijgt de therapie ook grond en voeten in de thuissituatie (2:1). Twee van deze zeven speltherapeuten vinden het voorwaardelijk dat beide ouders meewerken (2:1, 3:27). Hiernaast zijn er twee speltherapeuten die het belangrijk vinden dat de speltherapeut uit het conflict blijft (4:18) en niet meegezogen wordt in de sympathie voor één van de ouders (7:24).

4.4.3 Deelconclusie deelvraag 3

De interventietechnieken 'verwoorden', 'stimuleren' en 'tegenspel bieden' worden door speltherapeuten als werkzaam gezien in trajecten waarbij kinderen worstelen met schuldgevoelens welke vanuit een loyaliteitsconflict zijn ontstaan.

Verwoorden

Als het gaat om het kenmerkende van de werkzaamheid van interventietechnieken dan noemen speltherapeuten bij de interventietechniek 'verwoorden' dat kinderen woorden krijgen voor hoe de situatie voor hen in het echt gevoeld moet hebben. Doordat dit er allemaal mag zijn wordt hun eigenwaarde vergroot.

Stimuleren

Het kenmerk van de werkzaamheid van het 'stimuleren' van spel is dat kinderen hun verhaal kwijt kunnen. Ze doorleven de situatie waardoor ze kunnen duiden en plaatsen wat er is gebeurd.

Tegenspel bieden

Door 'tegenspel te bieden' doen kinderen nieuwe ervaringen op in hun verhaal. Het kind krijgt rust in het hoofd waardoor het verhaal weer verder kan. Hierin ervaart het kind dat het zelf mag bepalen hoe het verder gaat terwijl er buiten de spelkamer zoveel voor het kind wordt bepaald.

Hiernaast worden twee overige werkzame factoren genoemd: 'betrokkenheid van het systeem' en 'spel(kamer)'.

Betrokkenheid van het systeem

Door goed contact en gesprekken met ouders kan de therapeut ouders uitleggen hoe iets werkt bij het kind en hoe het kind kan worden ontschuldigd door ouders. Dit wordt door speltherapeuten als het kenmerkende van de werkzaamheid van de betrokkenheid van het systeem gezien.

Spel(kamer)

Het kenmerkende van de werkzaamheid van de spelkamer is dat deze plaats neutraal is, terwijl er in geval van echtscheiding veel familieleden partij kiezen. In de spelkamer is niemand voor papa of mama. Het kenmerkende van de werkzaamheid van spel is de veilige verhulling, de situatie komt zo dichtbij als het kind het toelaat.

Er zijn enkele voorwaarden voor het slagen van speltherapie aan deze doelgroep. Het is van belang dat de relatie tussen ouders positief is. Wanneer ouders negatief over de andere ouder praten in het bijzijn van het kind dan voelt het kind dat het moet kiezen en wordt het schuldgevoel aangewakkerd. Het is het meest helpend voor de therapie als ouders niet meer bij elkaar wonen. Kinderen zitten niet meer in een overlevingsstand waardoor ze eraan toe kunnen zijn om alles een plekje geven. In de relatie tussen ouder en kind is het van belang dat ouders bovenal hun kind in het oog houden, het kind moet gezien blijven worden ondanks alle drukte rond het regelen van zaken rond de scheiding en eigen emoties. Als laatste is een goede samenwerking tussen ouders en de speltherapeut belangrijk voor het slagen van de speltherapie. Beide partijen kunnen inzichten delen en ouders kunnen ook thuis aan de slag met adviezen welke de speltherapeut geeft. In samenwerking met de ouders is het van belang dat de speltherapeut uit het conflict blijft.

5. Conclusie

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de hoofdvraag. Hierbij worden de resultaten van de interviews en het dossieronderzoek meegenomen. De hoofdvraag luidde als volgt:

‘Wat kenmerkt de werkzaamheid van interventietechnieken binnen de speltherapie om kinderen (4-8 jaar) van ouders met echtscheidingsproblematiek te kunnen helpen in het omgaan met gevoelens van schuld in relatie tot loyaliteit?’

5.2 Conclusie

Dit onderzoek toont aan dat kinderen vrijwel nooit aangemeld worden met een hulpvraag rond ‘schuldgevoelens’. Wel wordt door ouders het woord ‘loyaliteit’ genoemd. Schuldgevoelens worden in de spelkamer waargenomen door speltherapeuten.

Kinderen die zich schuldig voelen omdat ze het gevoel hebben te moeten kiezen tussen hun ouders zitten in een loyaliteitsconflict. Ze willen aan beide ouders immers loyaal blijven. Deze innerlijke strijd is ook in de spelkamer merkbaar. Speltherapeuten zien dat deze kinderen moeite hebben in het maken van keuzes. Doordat deze kinderen denken dat ze zelf de schuld hebben aan bijvoorbeeld de ruzies of de echtscheiding van ouders hebben ze weinig zelfvertrouwen. Dit is te zien aan hoe weinig ruimte ze durven innemen in de spelkamer. Het is van belang dat de speltherapeut deze kinderen het gevoel geeft dat ze gehoord en gezien worden. Dit doet de speltherapeut door het kind te volgen in alles wat het doet en hierbij te verwoorden wat er gebeurt en wat dit met het kind en de speltherapeut doet. Kinderen krijgen hierdoor woorden voor de situatie en hun gevoelens. De situatie wordt doorleefd en kan een plekje krijgen. In de wirwar van emoties gaan kinderen emoties herkennen en erkennen waardoor ze rust krijgen in hun hoofd.

Het spel van het kind wordt gestimuleerd doordat de speltherapeut getuige is van het spel zonder oordeel te geven. De speltherapeut accepteert onvoorwaardelijk waardoor het kind erkenning krijgt voor de situatie en de gevoelens. Hierdoor wordt er een vertrouwensband gecreëerd waarbij het kind zich veilig voelt om zich verder te uiten. Kinderen kunnen hun verhaal kwijt. In het echte leven wordt er veel voor kinderen met gescheiden ouders bepaald. Bijvoorbeeld als het gaat om waar ze de weekenden zijn. Doordat het kind in de spelkamer de regie en de ruimte krijgt, kan het kind ervaren hoe het is om zelf te kiezen en te bepalen. Hierdoor ervaren kinderen dat ze er mogen zijn. De interventies ‘erkenning geven’, ‘kind zien en horen’, ‘getuige zijn’ en ‘regie geven’ behoren allemaal tot de speltherapeutische basishouding. De speltherapeutische basishouding wordt door speltherapeuten als kenmerkend gezien aan de werkzaamheid van interventietechnieken bij de doelgroep. Hiernaast ontwikkelt het spel zich verder doordat de speltherapeut meespeelt en spelsuggesties doet.

Wanneer kinderen parentificatie of pleasegedrag laten zien biedt de speltherapeut tegenspel door in de verhulling van het spel een boodschap door te geven. Hiernaast is het belangrijk dat het kind wordt ontschuldigd. Speltherapeuten doen dit door bijvoorbeeld te zeggen dat het niet de schuld van het kind is. Kinderen kunnen nieuwe ervaringen opdoen doordat de speltherapeut in de verhulling vanuit verschillende perspectieven (spelfiguren) naar de situatie kijkt en dit benoemt. Ook leren kinderen hulpbronnen aan te boren waardoor het verhaal weer verder kan gaan.

Naast de interventietechnieken van de speltherapeut in de spelkamer is een goede samenwerking met ouders van belang. Door middel van oudergesprekken kan de speltherapeut ouders uitleg geven over hoe iets bij hun kind werkt of adviseren over hoe ze iets thuis kunnen aanpakken. Bij deze doelgroep is

het van belang dat ouders te horen krijgen hoe ze hun kind thuis kunnen ontschuldigen.

De spelkamer is een veilige plaats. Niemand in de spelkamer kiest partij voor vader of moeder. Dit is kenmerkend voor de werkzaamheid van speltherapie aan deze doelgroep. Bij echtscheiding is er namelijk vaak sprake van 'partijen'. Binnen de verhulling van het spel hoeft het kind de situatie niet letterlijk te benoemen waardoor dit veilig is voor het kind. Ook hoeft het kind hier geen woorden voor te kennen maar kan het zich uiten in de eigen taal: spel.

Speltherapeuten zijn het unaniem eens dat er bij ouders geen sprake moet zijn van ruzies of negatief over elkaar praten (waar het kind bij is) om de therapie te laten slagen. Hierdoor wordt het kind niet steeds (on)bewust tussen twee partijen gezet waartussen het niet kan en wil kiezen. Hiernaast is het helpend wanneer ouders niet meer bij elkaar wonen. Op deze manier is er duidelijkheid voor het kind en kan de situatie beter een plekje krijgen. Het is belangrijk dat ouders hun kind in het oog blijven houden ondanks alle drukte van het regelen van dingen rond de scheiding en de impact hiervan op hun eigen emoties.

Tot slot wordt het als noodzakelijk ervaren dat er sprake is van een goede samenwerking tussen ouders en de speltherapeut. Op deze manier kan er zowel thuis als in de spelkamer aan de doelen gewerkt worden. Inzichten kunnen worden gedeeld en ouders kunnen thuis aan de slag met mogelijke adviezen. De speltherapeut moet er voor waken geen partij te kiezen tussen ouders en uit het conflict blijven.

6. Discussie

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de uitkomsten van het onderzoek bediscussieerd op zowel inhoudelijk als methodologisch gebied. Hierbij worden sterke kanten en beperkingen van het onderzoek aangegeven. Tot slot worden er aanbevelingen gedaan voor de praktijk en voor vervolgonderzoek.

6.2 Inhoudelijke discussie

De opgedane inzichten vanuit de theorie zijn getoetst in de praktijk door middel van interviews met acht speltherapeuten en dossieronderzoek waarbij twee dossiers nauwkeurig zijn geanalyseerd. De speltherapeuten hadden allen ruim ervaring met kinderen van vier tot acht jaar welke met schuldgevoelens kampten die zijn ontstaan vanuit loyaliteitsconflicten. Er zijn veel overeenkomsten gevonden tussen de theorie en de praktijk wat de relevantie van dit onderzoek bevestigt. Hierdoor kon vanuit de theorie en praktijk inzichtelijk worden gemaakt hoe speltherapeuten kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek kunnen helpen in het omgaan met schuldgevoelens welke vanuit loyaliteitsconflicten ontstaan.

Speltherapeuten beschrijven signalen van schuldgevoelens die ze in de spelkamer tegenkomen. Enkele voorbeelden hiervan zijn emotionele spanningen, een laag zelfbeeld, moeilijk kunnen uiten, schuldig voelen in het moeten kiezen en zichzelf de schuld geven. Deze signalen zijn ook zichtbaar in de dossieranalyse en worden bevestigd middels literatuur (Driesen, 2011; Fischer & De Graaf, 2001; Haimi & Lerner, 2016; Pedro-Carroll, 2017; Spruijt & Kormos, 2014). Er is veel geschreven over welke interventietechnieken speltherapeuten toepassen in een speltherapietraject. Uit de interviews blijkt dat de werkwijze van de speltherapeuten overeenkomt met de literatuur. Ook in de dossiers kwam deze werkwijze naar voren. Zo kwamen zowel in theorie als in de praktijk de interventietechnieken ‘verwoorden’, ‘stimuleren’, ‘afremmen en ingrijpen’ en ‘tegenspel bieden’ terug (Axline, 1947; Brunsmann & Klein-Haster, 2019; Groothoff et al., 2010; Landreth, 2012; Ray, 2011). Het kenmerkende aan de werkzaamheid van de interventietechnieken ‘verwoorden’ en ‘stimuleren’ komt zowel in de praktijk als in de literatuurstudie naar voren (Groothoff et al., 2010; Bartelink, 2012).

In de praktijk blijkt dat speltherapeuten verschillende nadruk leggen op het kenmerkende van de werkzaamheid van de interventietechniek ‘tegenspel bieden’. In de literatuur gaat het bij ‘tegenspel bieden’ om het leren experimenteren met verschillend gedrag en reacties op gebeurtenissen. Hieronder vallen ‘steunen’, ‘ombuigen’ en ‘boodschappen’ (Hellendoorn, 2002). Speltherapeuten noemen vooral ‘steunen’ en ‘boodschappen’. Vanuit de literatuurstudie kwam het belang van ontschuldigen naar voren binnen de contextuele therapie (Boszormenyi-Nagy & Spark, 2014). In de praktijk lijken lang niet alle speltherapeuten het ontschuldigen als kenmerkend te zien aan de werkzaamheid van de interventietechniek ‘tegenspel bieden’. Mogelijk speelt een verschil in opleiding en bijscholing hierbij een rol.

In dit onderzoek komt naar voren dat een goede samenwerking met ouders positief bijdraagt aan het slagen van speltherapie aan kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek. Speltherapeuten vinden het van belang dat ouders op een positieve manier met elkaar omgaan, ook richting het kind. Hierbij wordt het als belangrijk gezien dat ouders hun kind in het oog hebben. Dit wordt eveneens bevestigd door de literatuur (Wiewauters & Emmerly, 2016; Spruijt & Kormos, 2014). Er is onder de speltherapeuten geen eenduidige visie over het wel of niet geven van speltherapie wanneer de scheiding nog niet rond is. Een enkele speltherapeut geeft aan dat het het mooiste is wanneer er speltherapie wordt gegeven aan het kind wanneer de scheiding van de ouders rond is. De literatuur spreekt echter over de mogelijkheid van het beperken van schade wanneer er tijdens de scheiding hulp wordt geboden. Zo kunnen verkeerde aannames welke resulteren in schuldgevoelens en

loyaliteitsconflicten worden voorkomen (De Munter, 2012; Pedro-Carroll, 2017). Het is mogelijk dat de speltherapeut hierin andere ervaringen heeft opgedaan en dat deze op dit punt van de theorie verschilt.

6.3 Methodologische discussie

Het aanhouden van dezelfde specifieke doelgroep in zowel de interviews als de dossieronderzoeken heeft de validiteit van dit onderzoek vergroot. In eerste instantie was het de bedoeling om bij deelvraag twee alleen de methode 'dossieronderzoek' toe te passen. Omdat deze deelvraag ook veel bruikbare informatie vanuit de praktijk zou opleveren is deze deelvraag ook opgenomen in de interviews.

Het afnemen van de interviews is in samenwerking met mijn medestudent-onderzoeker gedaan. Dit hebben we gedaan om de werkdruk bij speltherapeuten te verlichten, ze krijgen namelijk veel vragen om deel te nemen aan interviews. Het gezamenlijk afnemen van de interviews heeft de peerfeedback versterkt. Een nadeel is echter dat we de interviewtijd moesten delen, hierdoor was er minder tijd om door te vragen. In sommige antwoorden zou ik echter nog wel door willen en kunnen vragen. Dit is voor mij een reden om in een volgend onderzoek de interviews alleen af te nemen.

Het online afnemen van de interviews via Teams heeft voordelen opgeleverd. Zo was dit efficiënt, zowel de speltherapeuten als wij als onderzoekers konden zelf bepalen waar we deelnamen aan het onderzoek. Ook voelen deelnemers zich minder geremd in het beantwoorden van interviewvragen. Wat nadelig is aan het online afnemen is het ontbreken van het directe contact. Als onderzoeker kan je meer meevoelen en mee-interpreteren wanneer er direct contact is (Baarda et al., 2018).

Omdat er bij het dossieronderzoek bij het tweede dossier sprake was van saturatie heeft het dossieronderzoek zich tot twee dossiers beperkt. De dossiers hebben mij als onderzoeker een goed beeld gegeven van de interventietechnieken die speltherapeuten gebruiken om kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek te helpen omgaan met schuldgevoelens welke vanuit loyaliteitsconflicten zijn ontstaan. De dossiers zijn afkomstig van één en dezelfde maatschappelijke hulpverleningsorganisatie omdat dit onderzoek in opdracht van hen wordt gedaan en aan de betreffende gemeente zal worden voorgelegd. Wanneer er echter ook dossiers van andere organisaties waren onderzocht, was er mogelijk een ander beeld ontstaan.

6.4 Aanbevelingen voor de praktijk

Zoals geconcludeerd draagt een goede samenwerking met ouders bij aan het slagen van speltherapie aan kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek die worstelen met schuldgevoelens welke vanuit loyaliteitsconflicten zijn ontstaan. Het wordt dan ook aanbevolen om in de praktijk op een goede samenwerking in te steken. Dit kan gedaan worden door bijvoorbeeld met regelmaat oudergesprekken te voeren. Hierin kan de speltherapeut ouders belangrijke inzichten geven in de behoeften en emoties van het kind, zoals bijvoorbeeld het in het oog hebben en houden van het kind. Op deze manier krijgt de therapie ook buiten de spelkamer in de thuissituatie handen en voeten.

6.5 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Dit onderzoek heeft de kenmerken in kaart gebracht van de werkzaamheid van de interventietechnieken van speltherapie aan kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek die worstelen met schuldgevoelens welke zijn ontstaan vanuit loyaliteitsconflicten. Geconcludeerd kan worden dat bij deze doelgroep een goede samenwerking met ouders van belang is maar ook een goede relatie tussen ouder en kind. De discrepantie die in de literatuur en praktijk werd gevonden met betrekking tot het ontschuldigen vraagt verheldering. Een logische stap voor vervolgonderzoek zou zijn hoe ouder-kind therapie kan bijdragen aan een goede relatie tussen ouder en kind, waarbij de ouder het kind ontschuldigt en welke invloed dit heeft op het kind als het gaat om het omgaan met schuldgevoelens. Hierbij zou het analyseren van video-opnames van therapiesessies als methode overwogen kunnen worden. Hierdoor kan in kaart worden gebracht wat het ontschuldigen door ouders

doet bij het kind en met zijn/haar gevoelens ten opzichte van de echtscheiding van ouders. Omdat het hierbij gaat om gedrag is een observatie of video-opname het meest geschikt (Baarda, 2019).

Bibliografie

- Aelen, F., Beuvers, D., Veggel, M. van, Ormondt, E. van, & Samson, B. (2013). *Van oorlog naar vrede. Bevrijding van scheidingstrauma met EMDR*. Kind en Adolescent, 12, 168-176
- Amato, P. R., & Afifi, T. D. (2006). *Feeling caught between parents: Adult children's relations with parents and subjective well-being*. Journal of Marriage and Family, 68, 222-235.
- Amato, P. R. (2014). *The consequences of divorce for adults and children: an update*. [www.semanticscholar.org](https://www.semanticscholar.org/paper/THE-CONSEQUENCES-OF-DIVORCE-FOR-ADULTS-AND-AN-Amato/721b29eede12f32c63641d3ad6f67bb21373a017). Geraadpleegd op 25 april 2023, van <https://www.semanticscholar.org/paper/THE-CONSEQUENCES-OF-DIVORCE-FOR-ADULTS-AND-AN-Amato/721b29eede12f32c63641d3ad6f67bb21373a017>
- Axline, V.M., & Carmichael, L. (1947). *Play therapy : the inner dynamics of childhood*. Boston: Houghton Mifflin Co.
- Baarda, B. (2019). *Dit is onderzoek!* Groningen/Utrecht: Noordhoff Uitgevers BV.
- Baarda, B., Bakker, E., Boullart, A., Fischer, T., Julsing, M., Peters, V., & Van der Velden, T. (2018). *Basisboek kwalitatief onderzoek. Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen: Noordhoff.
- Bartelink, C. (2012). *Speltherapie*. Utrecht: Nederlands Jeugd Instituut.
- Berben, E. (2020, 3 21). *Aanpak complexe scheidingen*. Opgehaald van Jeugdzorg Nederland: https://www.jeugdzorgnederland.nl/wp-content/uploads/2021/03/Aanpak_bij_Complexe_Scheidingen-def.pdf
- Booth, P. (2010). *Theraplay. Gehechtheid En Contact Verbeteren Door Speltherapie*. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers BV.
- Boszormenyi-Nagy, I. (2014). *Invisible Loyalties*. Oxfordshire: Routledge.
- Bratton, S., Ray, D., Rhine, T., & Jones, L. (2005). The Efficacy of Play Therapy With Children: A Meta-Analytic Review of Treatment Outcomes. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36(4), 376–390.
- Brug, T., & Theije, S. de (2015). *Vertrouwen krijgen in elkaar. Werken aan vertrouwen binnen de ouder-kind speltherapie*. Spelenderwijs, Vakblad voor Speltherapie, (20), juni, 31-34.
- Brunsmann, R., & Kluin-Haster, M. (2019). De therapeutische relatie binnen speltherapie. Een verkennend onderzoek naar de visie van speltherapeuten in Nederland. *Tijdschrift voor vaktherapie*, 15(2), 30-38
- Bryman, A. (2008). *Social Research Methods*. Oxford: University Press.
- Cândeia, D., & Szentagotai-Tătar, A. (2018). Shame-proneness, guilt-proneness and anxiety symptoms: A meta-analysis. *Journal of Anxiety Disorders*, 58, 78-106. DOI: 10.1016/j.janxdis.2018.07.005
- De Groot, H. (2022). *Van Dale*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Uitgevers. Opgeroepen op 12 4, 2022,

- van www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/kenmerkend#.ZDbAGnZBzl
- De Groot, H. (2022). *Van Dale*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Uitgevers. Opgeroepen op 11 4, 2022, van www.vandale.nl: <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/loyaliteit#.Y-DvGHbMLIU>
- De Munter, C. (2012, 6 28). *Echtscheiding en de begeleiding van kinderen*. Opgehaald van Academie voor Integratieve en Humanistische Psychologie en Psychotherapie: <https://adoc.pub/echtscheiding-en-de-begeleiding-van-kinderen-academie-voor-i.html>
- Dohle, M. (2001). *Morele opvoeding*. Baarn: Bekadidact. Opgehaald van www.waarden.org: <https://www.waarden.org/studie/hoeken/2artikelen/dohle/#inhoud>
- Driesen, L. (2011). *Ik wil mama én papa, allebei. Over echtscheiding, verwerking, loyaliteit en hulpverlening*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Fischer, T., & De Graaf, P. M. (2001). Ouderlijke echtscheiding en de levensloop van kinderen: Negatieve gevolgen of schijnverbanden. *Sociale Wetenschappen*, 44, pp. 138-263.
- Groothoff, E., Jamin, H., & De Beer-Hoefnagels, E. (2010). *Spel in psychotherapie. Theorie, techniek en toepassing*. Assen: Van Gorcum.
- Gumina, J. (2009, 3 16). *Communication of the decision to divorce: A retrospective qualitative study*. Opgehaald van American Psychological Association: <https://doi.org/10.1080/10502550902717921>
- Haidt, J. (2021). *Het rechtvaardigheidsgevoel*. Utrecht: Ten Have.
- Haimi, M., & Lerner, A. (2016, 2 18). *Research*. Opgehaald van www.researchgate.net: https://www.researchgate.net/publication/295693740_The_Impact_of_Parental_Separation_and_Divorce_on_the_Health_Status_of_Children_and_the_Ways_to_Improve_it
- Haster-de Koeijer, M., & Veldman-Broeke, M. (2020, 3 1). Ik speel! Jij ook? Spelen: de voertaal van speltherapie. *Tijdschrift voor vaktherapie*, pp. 12-18. Opgehaald van [www.gewooneengoedebegeleider.nl](http://gewooneengoedebegeleider.nl): <http://gewooneengoedebegeleider.nl/wp-content/uploads/2020/10/ik-speel-jij-ook-artikel-tijdschrift-vaktherapie-2020.pdf>
- Hellendoorn, J. (2002). *Beeldcommunicatie: Een vorm van kinderpsychotherapie*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Jensen, S., Biesen, J., & Graham, E. (2017). A meta-analytic review of play therapy with emphasis on outcome measures. *Professional Psychology: Research and Practice*. 48(5), 390–400.
- Keirse, M. (2008). *Kinderen helpen bij verlies. Een boek voor al wie van kinderen houdt*. Tielt: Lannoo.
- Kelly, PH. D., & Joan, B. (2000, 8 3). *Children's Adjustment in Conflicted Marriage and Divorce: A Decade Review of Research*. Opgehaald van Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry: [https://www.jaacap.org/article/S0890-8567\(09\)66294-8/pdf](https://www.jaacap.org/article/S0890-8567(09)66294-8/pdf)
- KNAW. (2023, 2 9). *Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit*. Opgehaald van www.storage.knaw.nl: https://storage.knaw.nl/2023-02/Nederlandse-gedragscode-wetenschappelijke-integriteit_2018.pdf

- Landreth, G. (2012). *Play Therapy: the Art of the Relationship*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Michielsens, M., Steenackers, M., & Van Mulligen, W. (2001) *Contextuele hulpverlening in de praktijk*. In: Michielsens, M., Van Mulligen, M. and Hermkens, L. (2001) *Leren over leven in loyaliteit. Over contextuele hulpverlening*. (4th edn.) Leuven-Leusden: Acco.
- Muris P, Meesters C, Bouwman, L., & Notermans, S. (2015). Relations among behavioral inhibition, shame- and guilt-proneness, and anxiety disorders symptoms in non-clinical children. *Child Psychiatry Hum Dev*. 46(2), 209-16. DOI: 10.1007/s10578-014-0457-3
- Nederlands Jeugdinstituut. (2022, 2 8). *Gevolgen van een ouderlijke scheiding voor jeugdigen*. Opgehaald van <https://www.nji.nl/interventies>: <https://richtlijnenjeugdhulp.nl/scheiding/gevolgen-van-een-ouderlijke-scheiding-voor-jeugdigen/de-belangrijkste-gevolgen-van-een-ouderlijke-scheiding-voor-jeugdigen/>
- Nederlands Jeugdinstituut. (2022, 2 8). *Interventies voor jeugdigen en hun gescheiden ouders*. Opgehaald van Richtlijnen Jeugdhulp: <https://richtlijnenjeugdhulp.nl/scheiding/interventies-voor-jeugdigen-met-gescheiden-ouders/interventies/>
- Neuman, G., & Romanowski, P. (2014). *En de kinderen scheiden mee*. Amsterdam: SWP.
- NVVS. (2022, 1 4). *Wat is speltherapie?* Opgehaald van Nederlandse Vereniging Van Speltherapeuten: <https://www.speltherapie.net/wat-is-speltherapie/>
- Onderwaater, A. (2018). *De onverbreekelijke band*. Amsterdam: Pearson Benelux B.V.
- Pedro-Carroll, J. (2017). *Kinderen op de eerste plaats. Bewezen werkzame opvoedstrategieën bij scheiding*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Peris, T. S., Goeke-Morey, M. C., Cummings, E. M., & Emery, R. E. (2008). *Marital conflict and support seeking by parents in adolescence: Empirical support for the parentification construct*. *Journal of Family Psychology*, 22(4), 633-642.
- Ray, D. (2011). *Advanced play therapy: Essential conditions, knowledge, and skills for child practice*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Robson, C., & McCartan, K. (2016). *Real World Research: A Resource for Users of Social Research Methods in Applied Settings*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Roodvoets, C. (2018). *Niemandskinderen: de gevolgen en verwerking van een onveilige jeugd*. Haarlem: Altamira.
- Rouvoet, A. (2018, 2 15). *Aanpak complexe scheidingen*. Opgehaald van www.jeugdzorgnederland.nl: https://www.jeugdzorgnederland.nl/wp-content/uploads/2021/04/201802_rapport_scheiden_en_dekinderen_dan.pdf
- Shrinivasa B., Bukhari M., Ragesh G., & Hamza, A. (2019). *Therapeutic intervention for children through play: An overview*. Researchgate.net. Geraadpleegd op 29 maart 2023, van https://www.researchgate.net/publication/330411200_Therapeutic_intervention_for_children_through_play_An_overview

- Significant Public. (2022, 3 22). *Relatie tussen scheidingen, GGZ-gebruik en jeugdzorggebruik Nader onderzoek*. Opgehaald van [www.rijksoverheid.nl](https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2022/03/22/tk-bijlage-3-significant-public-rapportage-relatie-scheidingen-ggz-en-jeugdhulp/tk-bijlage-3-significant-public-rapportage-relatie-scheidingen-ggz-en-jeugdhulp.pdf):
<https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2022/03/22/tk-bijlage-3-significant-public-rapportage-relatie-scheidingen-ggz-en-jeugdhulp/tk-bijlage-3-significant-public-rapportage-relatie-scheidingen-ggz-en-jeugdhulp.pdf>
- Spruijt, E., & Kormos, H. (2014). *Handboek scheiden en de kinderen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Spruijt, E. (2007). *Scheidingskinderen*. Amsterdam: SWP. Opgehaald van Nederlands Jeugdinstituut:
<https://www.nji.nl/scheiding/gevolgen-voor-kinderen>
- Teyber, E. (2011). *Kind van gescheiden ouders: kind van de rekening?* Amsterdam: Ambo Anthos.
- Van Eijsden, R. (sd). *Scheidingskoffer*. Opgehaald van www.scheidingskoffer.be. Arteveldehogeschool (2019), Gent.
- Van den Eerenbeemt, E. (2019). *De liefdesladder*. Sant Andreu de la Barca: Novoprint.
- Van der Heiden, C. (2001, 1 18). *Archief website Dth Magazine*. Opgehaald van www.directievetherapie.nl:
<https://www.directievetherapie.nl/artikelen/jaargang21/behandeling-van-overmatige-schuldgevoelens-21-1-58/#>
- Van der Valk, I., Van den Berg, G., Van der Veldt, M., Anthonijsz, I., & Spruijt, E. (2020, 11 2). *Scheiding en problemen van jeugdigen*. Opgehaald van www.richtlijnenjeugdhulp.nl:
<https://richtlijnenjeugdhulp.nl/wp-content/uploads/2020/11/Richtlijn-Scheiding-en-problemen-jeugdigen-Onderbouwing.pdf>
- Van Yperen, T., Veerman, J., & Bijl, B. (2017). *Zicht op effectiviteit. Handboek voor resultaatgerichte ontwikkeling van interventies in de jeugdsector*. Amersfoort: Lemniscaat BV.
- Verhoeven, N. (2018). *Wat is onderzoek?* Amsterdam: Boom.
- Verhulst, J. (2010). *Opvoeden met gezond verstand: Met RET naar een positief gezinsleven*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Wiewauters, C., & Van Eyken, M. (2014). *Een week mama, een week papa? Wat kinderen bij een scheiding echt nodig hebben*. Amsterdam: Terra Lannoo.

Bijlage A: Interviewleidraad semigestructureerd interview

Onderzoeksvragen

‘Hoe kan cliëntgerichte speltherapie binnen het regulier basisonderwijs bijdragen aan het “zien en gehoord voelen” van kinderen in een scheidingssituatie?’ (Medestudent)

‘Wat kenmerkt de werkzaamheid van interventietechnieken binnen de speltherapie om kinderen (4-8 jaar) van ouders met echtscheidingsproblematiek te kunnen helpen in het omgaan met gevoelens van schuld in relatie tot loyaliteit?’ (Nelleke)

Deelvragen

1. Wat zijn signalen van schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit bij kinderen (4-8 jaar) van ouders met echtscheidingsproblematiek in de spelkamer?
2. Welke interventietechnieken passen speltherapeuten toe in een speltherapietraject in de behandeling van kinderen met schuldgevoelens welke zijn ontstaan vanuit een loyaliteitsconflict?
3. Wat kenmerkt volgens speltherapeuten de werkzaamheid van interventietechnieken om kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek te helpen omgaan met gevoelens van schuld?

Doel

Inzicht krijgen in de werkzaamheid van interventietechnieken binnen de speltherapie om kinderen (4-8 jaar) van ouders met echtscheidingsproblematiek te kunnen helpen in het omgaan van gevoelens van schuld in relatie tot loyaliteit. Met deze inzichten kunnen speltherapeuten nog gericht interventietechnieken toepassen bij deze doelgroep.

Topiclijst

1. Aanmelding speltherapietraject
Kinderen willen vanuit hun aangeboren loyaliteit beide ouders ‘trouw’ blijven. Wanneer kinderen toch indirect moeten kiezen tussen ouders of een ouder spreekt niet positief over de andere ouder dan komt het kind in een loyaliteitsconflict. Met schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit bedoelen we dat er vanuit het loyaal willen blijven aan beide ouders gevoelens van schuld komen. Schuldig voelen vanwege het niet willen kiezen tussen ouders en toch moeten kiezen. En schuldig voelen want misschien ligt de scheiding wel aan het kind (Neuman & Romanowski, 2014; Pedro-Carroll, 2017).
2. Signalen van schuldgevoelens
Wanneer we over een schuldgevoel spreken hebben we het over een gemoedstoestand waarbij een mens door het geweten geplaagd wordt met een onaangenaam gevoel over een wel of juist niet uitgevoerde daad. Vaak gaat het om een misplaatst gevoel van verantwoordelijkheid (Roodvoets, 2018).
3. Speltherapeutische interventietechnieken
De therapeutische relatie, het cliëntcentered werken en spel zijn belangrijke bouwstenen van speltherapie. Hier staat de gehele therapie op. In een basis van veiligheid en vertrouwen wordt het kind gevolgd in zijn/haar proces. Er wordt aangesloten daar waar het kind is. In de veilige verhuiling van het spel doorwerkt het kind zijn/haar proces. Kinderen voelen zich door de interventietechniek ‘verwoorden’ erkend. Door middel van de interventietechniek ‘stimuleren’ kan het kind verder zijn verhaal doorwerken en uitspelen. Door soms de interventietechnieken ‘afremmen en ingrijpen’ toe te passen wordt het kind waar nodig begrensd wat zorgt voor vertrouwen en een betrouwbare therapeut. Door middel van de interventietechnieken ‘tegenspel bieden’ zal een kind nieuwe

ervaringen opdoen en vanuit verschillende perspectieven naar zijn/haar situatie leren kijken. Dit alles draagt bij aan de verwerking van nare ervaringen (Axline & Carmichael, 1947; Bartelink, 2012; Booth & Jernberg, 2010; Brunsmann & Klein-Haster, 2019; Groothoff et al., 2010; Groothoff, Jamin & Beer-Hoefnagels, 2010; Hellendoorn 2002; Landreth, 2012 & Ray, 2011).

4. Kenmerkende aan de werkzaamheid van de interventietechnieken
Onder het kenmerkende van de werkzaamheid van de interventietechnieken verstaan we wat de werkzaamheid typeert (Van Dale, z.d.).
5. Voorwaarden voor het slagen van speltherapie aan deze doelgroep
Speltherapie is geslaagd als er enige verandering ten positieve ten opzichte van de hulpvraag bij het kind merkbaar is.

Interviewleidraad voor afname individuele interviews speltherapeuten		
	Topic	Vraag
Inleiding Nelleke 5 min.	Opening	- Welkom - Bedanken voor medewerking - Toestemming geluidsopname (+ starten) - Wie zijn wij? - Waar gaan de onderzoeken over? (tweedelig interview, thema's erkenning en schuldgevoelens) - Interview duurt een uur, we houden bij elkaar de tijd in de gaten. - Wat verwachten wij van jou? (ervaringen delen en voorbeelden geven zodat wij kunnen leren van kennis vanuit de praktijk) - Tijdsduur interview - Afbakening doelgroep (kinderen met schuldgevoelens welke vanuit loyaliteitsconflicten zijn ontstaan, in de leeftijd van 4-8 jaar, van ouders met echtscheidingsproblematiek)
	Algemene vragen	- Kun je mij iets vertellen over wie je bent en welk werk je doet? - Kun je een schatting geven van hoeveel kinderen van gescheiden ouders je per jaar in de spelkamer ziet?
Kern 1 Nelleke 25 min.	1. Aanmelding speltherapietraject	1a. Kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek kunnen worstelen met schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit die ze ervaren richting beide ouders. Op welke manier wordt dit al genoemd bij de aanmelding?
		1b. Wat doen jullie in het traject in de spelkamer wanneer de schuldgevoelens dan pas naar boven komen, terwijl dit niet in de opgestelde hulpvraag staat?
		1c. Wat doen jullie in het traject qua communicatie richting ouders/verzorgers wanneer de schuldgevoelens pas naar boven komen, terwijl dit niet in de opgestelde hulpvraag staat?
	2. Signalen van schuldgevoelens	2a. Op welke manier wordt in de spelkamer duidelijk dat een kind worstelt met loyaliteit richting een ouder/ouders?
		2b. Wat zijn in de spelkamer signalen dat een kind schuldgevoelens ervaart?

	3. Interventie-technieken	3a. Welke interventietechnieken zet je bij welk signaal van schuldgevoelens in?
	4. Kenmerken werkzaamheid	3b. Wat kenmerkt volgens jou de werkzaamheid van deze interventietechnieken?
		3b. Verschillen de interventietechnieken wanneer er sprake is van schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit en schuldgevoelens welke <u>niet</u> met loyaliteit te maken hebben?
	5. Praktisch	4a. Wat zou je (toekomstige) speltherapeuten aanraden in het begeleiden van kinderen (van ouders met echtscheidingsproblematiek) met schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit?
Kern 2 Medestudent 25 min.	1. Interventies	1a. Zie jij (vaak) kinderen die zich niet gehoord en gezien voelen, wanneer ouders in een echtscheiding zitten?
		1b. Wat zie je in de spelkamer terug?
		2. Wat is de hulpvraag van kinderen die kampen met deze erkenningsproblemen?
		3a. Welke interventietechnieken zetten jullie in wanneer een kind zich niet gezien en gehoord voelt?
		3b. Hoe zet je deze interventietechnieken in?
	Speltherapeut onderwijs	1. Kunnen leerkrachten herkennen dat een kind zich niet gezien en gehoord voelt? Zo ja, wat zien ze?
		2. Kan de leerkracht iets betekenen voor deze kinderen, zo ja wat?
		3. Wat zou een school volgens jou kunnen betekenen in het zien en horen van deze kinderen?
		4a. Zijn er mogelijkheden om speltherapie binnen het basisonderwijs in te zetten?
		4b. Wat zijn volgens jou de kansen en belemmeringen hierin?
Slot Nelleke 5 min.	Afronden	Wilt u nog iets aanvullen en/of toevoegen?
		Wilt u dit onderzoek wanneer het is afgerond ontvangen?
		Dankwoord

Bijlage B: Kernlabelschema

Kernlabelschema deelvraag 1

Hoofdkernlabel	Kernlabel	Label	Fragmentnummer
Deelvraag 1: Wat zijn signalen van schuldgevoelens in relatie tot loyaliteit bij kinderen (4-8 jaar) van ouders met echtscheidingsproblematiek in de spelkamer?			
1. Signalen van schuldgevoelens in de spelkamer i.r.t. loyaliteit.	1.1 Schuldgevoelens i.r.t. loyaliteit	<i>Schuldgevoelens bij aanmelding</i>	1:55 / 2:40 / 3:40 / 4:22 / 5:2 / 6:38 / 7:37 / 8:31
	1.2 Signalen in gedrag	<i>Niet kunnen kiezen</i>	1:1 / 1:2 / 2:3 / 2:28 / 3:7 / 4:1 / 4:7 / 4:8 / 4:17 / 5:39 / 6:3 / 6:17 / 7:3 / 7:5 / 8:4 / 8:6
		<i>Weinig zelfvertrouwen</i>	1:24 / 1:35 / 2:8 / 2:12 / 2:25 / 5:8 / 5:18 / 5:19 / 5:31 / 7:25 / 8:21
		<i>Controlerend</i>	1:39 / 1:43 / 2:4 / 2:5 / 2:20 / 5:18 / 7:34
		<i>Parentificatie</i>	2:27 / 2:28 / 4:5 / 4:8 / 5:5 / 5:8
		<i>Boosheid</i>	1:42 / 5:3
		<i>Moeilijk uiten</i>	1:40 / 5:3
		<i>Pleasen</i>	7:4 / 7:11 / 7:13 / 7:27
	1.3 Signalen in spel	<i>Verstoppen</i>	2:3 / 3:24 / 3:25 / 3:26 / 5:11 / 5:12 / 5:15 / 7:15
		<i>Chaotisch</i>	1:3 / 1:6 / 1:7 / 1:20 / 7:5 / 7:7 / 8:4 / 8:8 / 8:16
		<i>Destructief</i>	7:7 / 7:14 / 8:8
		<i>Onveiligheid</i>	1:9 / 1:10 / 3:24
		<i>Iets is er wel of niet</i>	5:11 / 5:15 / 8:6
		<i>Onvoorspelbaar</i>	1:10 / 2:6
		<i>Een spelfiguur krijgt de schuld</i>	3:6 / 3:9 / 3:10

Kernlabelschema deelvraag 2

Hoofdkernlabel	Kernlabel	Label	Fragmentnummer
Deelvraag 2: Welke interventietechnieken passen speltherapeuten toe in een speltherapietraject in de behandeling van kinderen met schuldgevoelens welke zijn ontstaan vanuit een loyaliteitsconflict?			
2.Toe te passen interventietechnieken bij kinderen met schuldgevoelens i.r.t. loyaliteitsconflicten.	2.1 Verwoorden	<i>Verwoorden van emoties / gevoelens</i>	1:11 / 1:15 / 2:11 / 2:12 / 2:21 / 2:25 / 3:21 / 3:23 / 4:9 / 5:12 / 5:13 / 5:22 / 5:25 / 6:13 / 6:24 / 7:38 / 8:15 / 8:20 D1:5 / D1:14 / D2:30 / D2:35 / D2:47 / D2:50 / D2:57 / D2:60 / D2:63 / D2:64 / D2:65 / D2:69 / D2:89
		<i>Verwoorden van wat er gebeurt</i>	1:12 / 1:19 / 2:11 / 2:21 / 3:23 / 4:9 / 4:12 / 5:12 / 5:13 / 5:14 / 5:25 / 6:11 / 6:15 / 6:16 / 6:24 / 7:20 / 8:15 / 8:20 D1:5 / D1:40 / D2:6 / D2:31 / D2:43 / D2:53 / D2:59 / D2:60 / D2:68 / D2:71
	2.2 Stimuleren	<i>Erkenning geven</i>	1:13 / 1:18 / 1:31 / 2:7 / 2:12 / 2:29 / 3:11 / 3:18 / 3:22 / 4:10 / 4:12 / 5:14 / 5:17 / 5:18 / 5:23 / 5:31 / 6:15 / 6:20 / 6:24 / 8:7 / 8:15 / 8:16 D1:17 / D1:46 / D2:18 / D2:60 / D2:68 / D2:73 / D2:81 / D2:89 / D2:128 / D2:129
		<i>Kind zien en horen</i>	1:33 / 2:14 / 2:18 / 2:19 / 2:20 / 3:25 / 5:17 / 5:18 / 5:31 / 7:14 / 7:17 / 7:19 / 7:22 D1:21 / D1:25 / D1:29

			/ D1:36 / D1:71 / D2:88 / D2:112 / D2:123 / D2:128
		<i>Getuige zijn</i>	3:12 / 3:18 / 3:20 / 3:22 / 6:12 / 6:14 / 6:20 / 7:22 / 8:3 D1:10 / D1:30 / D1:34 / D1:44 / D2:14 / D2:35 / D2:46 / D2:60 / D2:61 / D2:80 / D2:88 / D2:98
		<i>Regie geven</i>	1:44 / 2:21 / 2:23 / 5:7 / 5:16 / 5:18 / 5:24 / 7:15 / 7:16 / 7:19 D1:4 / D1:7 / D1:14 / D1:28 / D1:38 / D1:41 / D2:2 / D2:4 / D2:14 / D2:15 / D2:22 / D2:25 / D2:26 / D2:28 / D2:33 / D2:41 / D2:42 / D2:44 / D2:46 / D2:48 / D2:61 / D2:63 / D2:65 / D2:68 / D2:72 / D2:84 / D2:109
		<i>Ruimte geven</i>	1:32 / 2:24 / 3:26 / 4:11 / 5:7 / 5:12 / 5:16 / 5:18 / 5:19 D1:4 / D1:43 / D2:2 / D2:14 / D2:22 / D2:28 / D2:34 / D2:76
		<i>Uitbreiden</i>	2:10 / 3:26 / 5:12 / 5:16 / 5:20 / 6:15 D1:15 / D1:46 / D1:66 / D2:4 / D2:8 / D2:12 / D2:14 / D2:17 / D2:19 / D2:21 / D2:40 / D2:46 / D2:47 / D2:52 / D2:59 / D2:63 / D2:65 / D2:71 / D2:72 / D2:77 / D2:83 / D2:89 / D2:100 D2:105 / D2:121
	2.3 Afremmen en ingrijpen	<i>Begrenzen</i>	1:14 / 7:23 D1:18 / D1:70 / D2:7 / D2:16 / D2:32 / D2:42 / D2:49 / D2:66 /

			D2:71 / D2:74 / D2:86 / D2:93
	2.4 Tegenspel bieden	<i>Nieuw perspectief toevoegen</i>	2:22 / 3:13 / 5:18 / 5:21 / 5:31 / 6:15 / 8:13 D1:31 / D1:72 / D1:73 / D2:13 / D2:14 / D2:37 / D2:40 / D2:52 / D2:59 / D2:69 / D2:70 / D2:71 / D2:89
		<i>Ontschuldigen</i>	4:12 / 5:29 / 6:23 / 8:10 / 8:12 / 8:16 D1:26
		<i>Boodschappen</i>	1:50 / 4:12 / 6:15 D1:73 / D2:20 / D2:38
		<i>Normaliseren</i>	7:10 D1:37 / D1:67 / D2:70 / D2:73
	2.5 Betrokkenheid van het systeem	<i>Samenwerking tussen ouders en speltherapeut</i>	2:1 / 2:13 / 3:2 / 3:27 / 4:3 / 4:19 / 5:9 / 6:2 / 6:8 / 6:9 / 6:19 / 7:1 / 7:13 / 7:24 / 8:1 D1:52 / D1:56 / D1:58 / D1:63 / D2:78

Kernlabelschema deelvraag 3

Hoofdkernlabel	Kernlabel	Label	Fragmentnummer
Deelvraag 3: Wat kenmerkt volgens speltherapeuten de werkzaamheid van interventietechnieken om kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek te helpen omgaan met gevoelens van schuld?			
3. Kenmerkende aan de werkzaamheid van interventietechnieken.	3.1 Verwoorden	<i>Onder woorden brengen van de situatie en gevoelens</i>	1:46 / 2:34 / 2:39 / 3:19 / 3:35 / 5:35 / 5:36 / 6:33 / 7:35 / 8:26 / 8:27 / 8:28
		<i>Eigenwaarde wordt vergroot</i>	1:49 / 2:37 / 5:34 / 5:37
	3.2 Stimuleren	<i>Verhaal kwijt kunnen</i>	1:21 / 2:39 / 3:18 / 5:18 / 6:27 / 6:37 / 7:17 / 7:28 / 8:15 / 8:17 / 8:24
		<i>Erkenning krijgen</i>	1:52 / 1:53 / 2:12 / 2:30 / 2:39 / 3:18 / 4:15 / 4:16 / 5:18 / 5:32 / 5:36 / 6:27 / 6:37 / 8:16 / 8:25 / 8:26 / 8:27
		<i>Acceptatie ervaren</i>	1:47 / 2:19 / 4:15 / 4:21 / 6:20 / 6:24 / 6:28 / 6:37 / 7:15 / 7:16 / 8:15 / 8:16 / 8:18 / 8:24 / 8:26
		<i>Gezien en gehoord voelen</i>	2:33 / 5:32 / 6:27 / 6:37 / 7:31 / 7:33
		<i>Regie hebben</i>	3:38 / 5:18 / 5:35 / 7:29 / 7:32
	3.3 Tegenspel bieden	<i>Nieuwe ervaringen opdoen</i>	1:54 / 2:38 / 3:37 / 3:39 / 5:18 / 5:31 / 5:33 / 5:35 / 6:15 / 6:28 / 6:29
		<i>Rust in het hoofd</i>	1:34 / 5:18 / 7:13 / 8:16
		<i>Ontschuldigd worden</i>	4:12 / 5:29 / 6:23 / 8:10 / 8:12 / 8:16 / 8:27
		<i>Situatie wordt doorleeft en krijgt een plekje</i>	5:38 / 6:35 / 6:37
	3.4 Betrokkenheid van het systeem	<i>Advies aan ouders</i>	2:32 / 6:23 / 6:36 / 7:36 / 8:23 / 8:28 / 8:30
	3.5 Kenmerkende aan de werkzaamheid van spel	<i>Neutrale plek</i>	1:53 / 2:19 / 4:20 / 6:28 / 7:11 / 7:12
		<i>Veilige verhulling</i>	1:29 / 2:19 / 2:35 / 2:39 / 3:18 / 3:19 / 6:10 / 6:26 / 6:32 /

			7:35
	3.6 Onderscheid interventietechnieken bij verschillende soorten schuldgevoel	<i>Geen onderscheid interventies bij verschil in schuldgevoelens</i>	1:51 / 2:36 / 3:36 / 5:26 / 6:31 / 8:29
		<i>Onderscheid interventies bij verschil in schuldgevoelens</i>	4:13 / 7:21
4. Voorwaarden voor het slagen van speltherapie aan deze doelgroep.	4.1 Relatie tussen ouders	<i>Geen ruzie meer</i>	1:45 / 1:26 / 2:16 / 3:30 / 5:28 / 6:8 / 7:2 / 7:3 / 8:22
		<i>Ouders zeggen geen lelijke dingen over elkaar</i>	1:25 / 2:26 / 4:2 4:4 / 5:10 / 6:1 / 6:3 / 6:4 / 6:7 / 6:22
		<i>Scheiding is rond</i>	7:18
	4.2 Relatie tussen ouders en kind	<i>Ouders hebben ruimte voor het kind</i>	3:8 / 3:16 / 5:7 / 7:14
	4.3 Relatie tussen ouders en Speltherapeut	<i>Samenwerking tussen ouders en speltherapeut</i>	2:1 / 2:13 / 3:2 / 3:27 / 4:3 / 4:19 / 5:9 / 6:2 / 6:8 / 6:9 / 6:19 / 7:1 / 7:13 / 7:24 / 8:1
		<i>Uit het conflict blijven</i>	4:18 / 7:17 / 7:24

Bijlage C: Informed consent

Toestemmingsformulier Speltherapeut (interview)

Hierbij verklaar ik mee te willen werken aan de onderzoeken welke door Nelleke van der Veer – Boersen en haar medestudent, student-onderzoekers van de Christelijke Hogeschool Ede worden uitgevoerd in het kader van de Masterthesis voor de Master Speltherapie. Ik heb begrepen dat deze onderzoeken gaan over ‘het versterken van het gezien en gehoord voelen van kinderen in een echtscheidingssituatie door middel van Speltherapie’ en ‘kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek helpen in het omgaan met gevoelens van schuld in relatie tot loyaliteit door middel van Speltherapie’.

Ik geef toestemming voor deelname aan een interview. Daarnaast geef ik toestemming voor het maken van een geluidsopname van het interview. Ik vind het goed dat deze opnames onder verantwoordelijkheid Nelleke van der Veer - Boersen en haar medestudent worden gebruikt voor de onderzoeken van deze studenten. Ik geef daarnaast toestemming voor het gebruik van de beeld- en geluidsopnames voor onderzoek naar speltherapie binnen de Master Speltherapie. Ik kan op elk moment zonder opgave van redenen stoppen met het deelnemen aan dit onderzoek of aangeven dat ik mijn materiaal wil (laten) verwijderen.

Ik geef toestemming voor het volgende:

- Deelname aan interview;
- Geluidsopname van het interview;
- Anonieme verwerking van de onderzoeksdata;
- Opslag van de onderzoeksdata;
- Verwerking van de informatie uit het interview.

De ‘Toelichting onderzoek’ heb ik doorgenomen en ik weet wat door wie met de geluidsopnamen wordt gedaan en waarvoor ik precies toestemming heb gegeven. Dit document wordt door mij ondertekend. Het document wordt bewaard door student-onderzoekers Medestudent van de Adel en Nelleke van der Veer - Boersen.

Ondergetekende

Naam:

Datum:

Handtekening:

Toelichting onderzoek (interviews)

Participanten

Het is de participanten in elke fase van het onderzoek toegestaan om zonder opgaaf van reden de samenwerking te beëindigen.

Onderzoekers

De student-onderzoeker die het interview houdt verzorgt de geluidsopname. Deze opname wordt getranscribeerd en geanalyseerd. Eventuele medestudenten of docent-onderzoekers die betrokken worden bij het onderzoek zijn gehouden aan dezelfde afspraken als voorgenoemde onderzoeker. Het algehele uitgangspunt is dat dit onderzoek de participanten niet mag schaden.

Data

De verkregen data worden gebruikt voor verder onderzoek, dat wil zeggen de analyse en verwerking ervan in rapportages en aanbevelingen. Tijdens het transcriberen van de data worden de namen gefingeerd en mogelijk herkenbare elementen veranderd. De anonimisering vindt op een dergelijke manier plaats dat de data niet terug te herleiden zijn naar de namen van de participanten. De geluidsopnames worden na uiterlijk tien jaar vernietigd, te weten uiterlijk januari, 2033. De geluidsopnames mogen gebruikt worden voor onderzoek naar speltherapie binnen de Master Speltherapie. De data zijn niet bestemd voor publiek gebruik, tenzij anders op schriftelijke wijze overeen wordt gekomen.

Verklaring onderzoeker

Ik verklaar hierbij dat de privacy van de hierboven genoemde persoon te allen tijde gewaarborgd is en dat het onderzoeksmateriaal niet voor andere doeleinden zal worden gebruikt dan voor het onderzoek voor de masteropleiding Speltherapie naar de werkzaamheid van speltherapie bij de verwerking van echtscheiding van het jonge kind en voor praktijkverbetering. Ik zie erop toe dat eventuele andere betrokkenen bij dit onderzoek op gelijke zorgvuldige wijze met het materiaal zullen omgaan. Het onderzoeksmateriaal wordt tot tien jaar veilig bewaard opgeborgen.

Ondergetekende

Naam:

Datum:

Handtekening:

Toestemmingsformulier ouder(s) (dossieronderzoek)

Hierbij verklaar ik mee te willen werken aan het onderzoek welke door Nelleke van der Veer - Boersen, student-onderzoeker van de Christelijke Hogeschool Ede wordt uitgevoerd in het kader van de Masterthesis voor de Master Speltherapie. Ik heb begrepen dat dit onderzoek gaat over 'kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek helpen in het omgaan met gevoelens van schuld in relatie tot loyaliteit door middel van Speltherapie'.

Ik geef toestemming voor dossieranalyse van het complete dossier van de speltherapie aan mijn kind. Dit dossier bevat verslaglegging van de speltherapiesessies en alle gesprekken. Ik vind het goed dat dit dossier onder verantwoordelijkheid van Nelleke van der Veer - Boersen wordt gebruikt voor het onderzoek. Ik kan op elk moment zonder opgave van redenen aangeven dat ik dit onderzoeksmateriaal bestaande uit het dossier wil (laten) verwijderen.

Ik geef toestemming voor het volgende:

- Analyseren van het dossier van mijn kind;
- Anonieme verwerking van de onderzoeksdata;
- Opslag van de onderzoeksdata;
- Verwerking van de informatie uit het dossier.

De 'Toelichting onderzoek' heb ik doorgenomen en ik weet waarvoor ik precies toestemming heb gegeven. Dit document wordt door mij ondertekend. Het document wordt bewaard door student-onderzoeker Nelleke van der Veer - Boersen.

Ondergetekende

Naam:

Datum:

Handtekening:

Toelichting onderzoek (dossieronderzoek)

Participanten

Het is de participanten in elke fase van het onderzoek toegestaan om zonder opgaaf van reden de samenwerking te beëindigen.

Onderzoekers

De student-onderzoeker analyseert het dossier. Eventuele medestudenten of docent-onderzoekers die betrokken worden bij het onderzoek zijn gehouden aan dezelfde afspraken als voorgenoemde onderzoeker. Het algehele uitgangspunt is dat dit onderzoek de participanten niet mag schaden.

Data

De verkregen data worden gebruikt voor verder onderzoek, dat wil zeggen de analyse en verwerking ervan in rapportages en aanbevelingen. Tijdens analyseren van de data worden de namen gefingeerd en mogelijk herkenbare elementen veranderd. De anonimisering vindt op een dergelijke manier plaats dat de data niet terug te herleiden zijn naar de namen van de participanten. De data worden na uiterlijk tien jaar vernietigd, te weten uiterlijk januari, 2033. De data mogen gebruikt worden voor onderzoek naar speltherapie binnen de Master Speltherapie. De data zijn niet bestemd voor publiek gebruik, tenzij anders op schriftelijke wijze overeen wordt gekomen.

Verklaring onderzoeker

Ik verklaar hierbij dat de privacy van de hierboven genoemde persoon te allen tijde gewaarborgd is en dat het onderzoeksmateriaal niet voor andere doeleinden zal worden gebruikt dan voor het onderzoek voor de masteropleiding Speltherapie naar de werkzaamheid van speltherapie bij de verwerking van echtscheiding van het jonge kind en voor praktijkverbetering. Ik zie erop toe dat eventuele andere betrokkenen bij dit onderzoek op gelijke zorgvuldige wijze met het materiaal zullen omgaan. Het onderzoeksmateriaal wordt tot tien jaar veilig bewaard opgeborgen.

Ondergetekende

Naam:

Datum:

Handtekening:

Toestemmingsformulier Speltherapeut (dossieronderzoek)

Hierbij verklaar ik mee te willen werken aan het onderzoek welke door Nelleke van der Veer - Boersen, student-onderzoeker van de Christelijke Hogeschool Ede wordt uitgevoerd in het kader van de Masterthesis voor de Master Speltherapie. Ik heb begrepen dat dit onderzoek gaat over 'kinderen van ouders met echtscheidingsproblematiek helpen in het omgaan met gevoelens van schuld in relatie tot loyaliteit door middel van Speltherapie'.

Ik geef toestemming voor dossieranalyse van het complete dossier van de speltherapie aan mijn cliënt. Dit dossier bevat verslaglegging van de speltherapiesessies en alle gesprekken. Ik vind het goed dat dit dossier onder verantwoordelijkheid van Nelleke van der Veer - Boersen wordt gebruikt voor het onderzoek. Ik kan op elk moment zonder opgave van redenen aangeven dat ik dit onderzoeksmateriaal bestaande uit het dossier wil (laten) verwijderen.

Ik geef toestemming voor het volgende:

- Analyseren van het dossier van mijn cliënt;
- Anonieme verwerking van de onderzoeksdata;
- Opslag van de onderzoeksdata;
- Verwerking van de informatie uit het dossier.

De 'Toelichting onderzoek' heb ik doorgenomen en ik weet waarvoor ik precies toestemming heb gegeven. Dit document wordt door mij ondertekend. Het document wordt bewaard door student-onderzoeker Nelleke van der Veer - Boersen.

Ondergetekende

Naam:

Datum:

Handtekening:

Toelichting onderzoek (dossieronderzoek)

Participanten

Het is de participanten in elke fase van het onderzoek toegestaan om zonder opgaaf van reden de samenwerking te beëindigen.

Onderzoekers

De student-onderzoeker analyseert het dossier. Eventuele medestudenten of docent-onderzoekers die betrokken worden bij het onderzoek zijn gehouden aan dezelfde afspraken als voorgenoemde onderzoeker. Het algehele uitgangspunt is dat dit onderzoek de participanten niet mag schaden.

Data

De verkregen data worden gebruikt voor verder onderzoek, dat wil zeggen de analyse en verwerking ervan in rapportages en aanbevelingen. Tijdens analyseren van de data worden de namen gefingeerd en mogelijk herkenbare elementen veranderd. De anonimisering vindt op een dergelijke manier plaats dat de data niet terug te herleiden zijn naar de namen van de participanten. De data worden na uiterlijk tien jaar vernietigd, te weten uiterlijk januari, 2033. De data mogen gebruikt worden voor onderzoek naar speltherapie binnen de Master Speltherapie. De data zijn niet bestemd voor publiek gebruik, tenzij anders op schriftelijke wijze overeen wordt gekomen.

Verklaring onderzoeker

Ik verklaar hierbij dat de privacy van de hierboven genoemde persoon te allen tijde gewaarborgd is en dat het onderzoeksmateriaal niet voor andere doeleinden zal worden gebruikt dan voor het onderzoek voor de masteropleiding Speltherapie naar de werkzaamheid van speltherapie bij de verwerking van echtscheiding van het jonge kind en voor praktijkverbetering. Ik zie erop toe dat eventuele andere betrokkenen bij dit onderzoek op gelijke zorgvuldige wijze met het materiaal zullen omgaan. Het onderzoeksmateriaal wordt tot tien jaar veilig bewaard opgeborgen.

Ondergetekende

Naam:

Datum:

Handtekening:

Bijlage D: Inhoudsopgave Bronnenboek

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	2
Bijlage A. Ruwe transcripten interviews	3
A.1 S1.....	3
A.2 S2.....	11
A.3 S3.....	19
A.4 S4.....	28
A.5 S5.....	35
A.6 S6.....	42
A.7 S7.....	46
A.8 S8.....	57
Bijlage B. Gebruikte gelabelde transcripten interviews.....	61
B.1 S1.....	61
B.2 S2.....	83
B.3 S3.....	110
B.4 S4.....	129
B.5 S5.....	144
B.6 S6.....	177
B.7 S7.....	203
B.8 S8.....	227
Bijlage C. Dossiers	251
C.1 Selectielijst dossieronderzoek.....	251
C.2 Ruwe data dossier 1	251
C.3 Gelabelde data dossier 1.....	266
C.4 Ruwe data dossier 2	281
C.5 Gelabelde data dossier 2.....	302
Bijlage D. Kernlabelschema's	324
D.1 Kernlabelschema deelvraag 1	324
D.2 Kernlabelschema deelvraag 2	325
D.3 Kernlabelschema deelvraag 3	328
Bijlage E. Logboek	324